

PÉTERI ZOLTÁN

A Rule of Law fogalmának kérdéséhez

1. Azok a most kibontakozó kezdeményezések, amelyek elsősorban az UNESCO égisze alatt a szocialista és a kapitalista állami és jogi berendezkedés kölcsönös megismertetésére és ennek útján a jobb megértés előmozdítására irányulnak, a szocialista, illetve a burzsoá törvényesség eszméjéből, mint e szemben álló állam- és jogrendszerek alapelvéből, egyben megkülönböztető ismervéből indulnak ki.¹ Ez nem véletlen jelenség. Napjainkban, amikor a szocialista tábor országainak állami és társadalmi szervei mindinkább a szocialista törvényesség további szilárdításának követelményét állítják munkájuk középpontjába, a tőkés társadalmakban pedig a burzsoá törvényesség általános válságának vagyunk tanúi, különös figyelmet érdemel e két, egymással ellentétes irányú folyamat, illetve azok a törekvések, amelyek e kétfajta típusú törvényesség legfontosabb elméleti és gyakorlati problémáinak megvilágítását tűzik ki célul. E problémák között — a burzsoá jogtudomány és joggyakorlat egész története folyamán játszott szerepük tanúsága szerint — különleges hely illeti meg a Rule of Law lényegével és jelentőségével kapcsolatos kérdéseket. A szocialista állam- és jogtudomány azonban — elsősorban a szocialista törvényesség lényegének és megvalósulási formáinak kidolgozását tartva szem előtt — kevés figyelmet szentelt a burzsoá törvényesség e kulcskérdésének vizsgálatára. A következőkben ennek részbeni pótlására teszünk kísérletet.

A Rule of Law problémája — ez a „klasszikus”, tehát liberális-kapitalista követeléseket tükröző probléma — ma újra a burzsoá jogászvilág érdeklődésének középpontjában áll. A körülötte kibontakozó viták fő mozgatója kétségtelenül a tőkés országok jogászainak 1952-ben alakult nemzetközi szervezete, az International Commission of Jurists (ICJ), amely legfőbb cél-

¹ Az UNESCO 1956. évi tervében szerepelt első ízben az a célkitűzés, hogy intellektuális köztedést segít elő a kommunista és a nem kommunista rendszerekben működő jogászok között. E célkitűzés szolgálatában hívták össze 1957 szeptemberében az Association Internationale des Sciences Juridiques chicagói kollokviumát, amely behatóan foglalkozott a Rule of Law kérdéscível, de vizsgálódásait eleve a nyugati országokban érvényesülő törvényesség (la légalité dans les pays occidentaux) lényegének és szervezeti biztosítékainak összehasonlító clemzésére korlátozta. E kollokvium folytatását 1958 szeptemberében a Lengyel Tudományos Akadémia jogi szekciójának meghívására Varsóban tartották, s az a szocialista törvényesség problémáival foglalkozott. Az UNESCO további tervei között szerepel egy harmadik konferencia összehívása, amely a chicagói és a varsói megbeszélések eredményeit foglalná össze. (Ld. International Association of Legal Science Chicago Colloquium on the Rule of Law as Understood in the West. September 1957. General Report 1. p.)

ját éppen a Rule of Law eszméjének az egész világon való elterjesztésében jelöli meg.² E gyakran hangoztatott célkitűzés szolgálatában mozgósítja az ICJ egész kiterjedt szervezetét és bizonyára nem jelentéktelen anyagi eszközöket.³ Időszakos kiadványainak,⁴ valamint egymást követően megrendezett nagyszabású kongresszusai⁵ anyagának tanulmányozása révén egy tervszerűen felépített és céltudatosan végrehajtásra kerülő programmal ismerkedik meg az olvasó. E program, illetve annak fő célkitűzései — már csak a terjesztésükre fordított hatalmas erőfeszítések láttán is — akkor is figyelmet érdemelnének a szocialista jogtudomány részéről, ha a Rule of Law-eszme széleskörű propagálása csupán a burzsoá jogtudomány és joggyakorlat belső ügye volna. A valóságban azonban nem így áll a helyzet. A klasszikus kapitalizmus értékrendjében gyökerező Rule of Law-eszme napjainkban végbemenő felmagasztalása messzemenő politikai célokat takar s e célok elsősorban a szocialista jogfelfogás és általában a szocializmus országai ellen irányulnak.

A Rule of Law-probléma gazdag anyagának teljes feltárását tanulmányunk természetesen nem tekinti feladatának. Célkitűzése csupán annyi, hogy a Rule of Law mai értelmezésének főbb kérdéseit — elsősorban az ICJ munkájának eddigi eredményei alapján — megvizsgálja, illetve azokat a szocialista állam- és jogelmélet álláspontjával összevetve, levonja a szükségesnek látszó következtetéseket.

2. A Rule of Law-probléma mai állásának megértéséhez röviden át kell tekintenünk kialakulásának körülményeit, valamint eddigi fejlődését.

A Rule of Law a kapitalizmus első szakaszának, a klasszikus kapitalizmusnak jellegzetes jogi alapelve, noha a jogtörténet tanúsága szerint egyes elemei, így a törvényekhez való ragaszkodás követelése, a hatalmat gyakorlók önkénye elleni védelem igénye — természetesen kezdetleges, inkább csak ösztönös jelleggel, megfelelő biztosítékok nélkül — már az ősi rabszolgatartó társadalmak jogrendszereiben fellelhetők.⁶ Ennek okát az idealista alapokon

² L. l. Bulletin of the International Commission of Jurists, 1958. 8. sz. 1. p.

³ Az ICJ a jog elméleti és gyakorlati művelőinek önkéntes szervezete, amelynek az UNESCO mellett „B” kategóriájú konzultatív státusa van. Kb. 30 ezer tagja van, több mint 50 országból. A tagság nemzeti csoportokba, illetve szekciókba tömörül.

⁴ Az ICJ szerkesztésében négyfajta kiadvány jelenik meg:

a) Különleges kiadványok (Special Studies): olyan komoly és sürgős ügyek anyagát tartalmazzák, amelyek — az ICJ megítélése szerint — a Rule of Law megsértését jelentik. Ilyenek voltak pl.: The Hungarian Situation and the Rule of Law (1957. ápr.), The Continuing Challenge of the Hungarian Situation to the Rule of Law (1957. jún.), Justice in Hungary Today (1958.), The Question of Tibet and the Rule of Law (1959.).

b) Newsletter: szabálytalan időközönként megjelenő kiadvány, amely az ICJ szervezetéről, tevékenységéről, valamint az egyes nemzeti szekciók munkájáról szóló beszámolókat tartalmaz.

c) Journal: elsősorban a világ országainak igazságszolgáltatási rendszerével foglalkozó kiadvány, amely főleg tudományos színvonalon összeállított összehasonlító jogi anyagokat tartalmaz.

d) Bulletin: az ICJ célkitűzéseit közvetlenül propagáló kiadvány, amely a jogi élet napi eseményeit kíséri figyelemmel, különös tekintettel az olyan esetekre, amelyek — az ICJ megállapítása szerint — a Rule of Law megsértését jelentik.

⁵ Az ICJ eddig két nagyszabású kongresszust rendezett; az első Athénben (1955. jún.), a másodikat Új-Delhiben (1959. jan.).

⁶ A szicíliai Diodorus tanúsága szerint pl. az egyiptomi bírának esküvel kellett megfogadniok, hogy semmisként fogják kezelni a joggal ellentétes királyi parancsokat. Hammurabi törvénykönyvének utószava figyelmezteti a királyokat, hogy az igazságosság alapelveit tiszteletben kell tartaniok, s az ország törvényeit nem szabad önké-

nyugvó történelemszemlélet rendszerint az igazságosság utáni ősi emberi vágyakozásban szokta keresni.⁷ Nem nehéz azonban felfedezni az ideológiai tényezők mögött rejlő gazdasági és társadalmi szükségszerűséget. A társadalmi munkamegosztás kialakulása folytán az egyes emberek, illetve embercsoportok mindinkább függő viszonyba jutnak egymástól, létkérdéssé válik számukra társadalmi s elsősorban gazdasági kapcsolataiknak bizonyos tervszerűsége, előre kiszámítható volta. Kialakul az igény a forgalom biztonságára iránt, ez viszont csak a társadalom belső rendjének mind átfogóbb jogi szabályozása útján lehetséges. Ahol jog van, ott szükségszerűen érvényesülnie kell valamiféle törvényességnek is. Az a követelmény, hogy a társadalmi viszonyoknak a jog által szabályozott rendje bizonyos állandóságot, szilárdságot mutasson, a rendszeres termelőmunka, valamint a gazdasági forgalom egyik nélkülözhetetlen előfeltétele. Nyilvánvalóan szó sem lehet az ipar és kereskedelem semmiféle fejlődéséről, a politikailag uralkodó osztály gazdasági túlsúlyának semmiféle biztosításáról, ha ennek az osztálynak egyes tagjai nem számíthatnak arra, hogy érdekösszeütközéseik s ezekből fakadó vitáik eldöntésénél az államhatalom szervei bizonyos általánosan ismert és elismert szabályok alapján fognak eljárni. Aligha tévedünk tehát, ha a Rule of Law-problémának — illetve korán felmerülő egyes elemeinek — a szabad gazdasági forgalom követelményével való szoros összefüggését hangsúlyozzuk.

Van azonban a Rule of Law-problémának egy másik oldala is.

A hatalmat gyakorlók szűk köre részéről — a történelem tanúsága szerint — sűrűn érvényesült az a törekvés, hogy ne ismerjék el magukra nézve kötelezőnek a jog szabályait, s a jogot alárendeljék a hatalom pillanatnyi érdekeinek. Szükségszerű összeütközések jönnek tehát létre az uralkodó osztály egyes tagjai és az osztály egészének érdekeit kifejező államhatalom között, s ezek az összeütközések végigkísérik a kizsákmányoláson alapuló társadalmi rendszerek egész történetét. Ennyiben tehát a Rule of Law problémája jellegzetesen politikai probléma is.

Helytelen volna azonban mindebből a Rule of Law-eszme ókori eredetére következtetni. A mai állami és jogi fogalmak visszavetítése a rabszolgatartó vagy a hűbéri társadalomra mindig azzal a veszéllyel jár, hogy azokban olyan nézetek vagy intézmények létezését tételezzük fel, amelyek csupán a gazdasági és társadalmi fejlődés magasabb fokán alakulhattak ki. Azok a — részben erkölcsi, részben jogi természetű — ideálok, valamint szervezeti és eljárási formák, amelyekből a Rule of Law eszméje összetevődik, csak a kapitalizmus kifejlődésével párhuzamosan nyertek elméleti megfogalmazást, illetve öltöttek jogi formát.

A Rule of Law-eszme kiteljesedése, jogi formába öntése is csak a feudalizmus alkonyán következett be, ami elsősorban az egyén jelentőségének megváltozott értékelésével függött össze. A Rule of Law eszméje akkor vált harci jelszóvá, amikor a kereskedelem és az ipar szabadságában elsősorban érdekelt osztály, a polgárság készült megragadni a hatalmat s ennek érdekében harcba indult a jogi partikularizmus és a privilégiumok uralmát megtestesítő feudális

nyesen megváltoztatniok. A Deuteronomium szerint a királynak le kell írnia a törvényeket egy könyvbe, hogy egész életében olvashasson abból. Ld. SEAGLE, William: *Weltgeschichte des Rechts*. München und Berlin, 1958. 329—330 .p.

⁷Ld. pl. SEAGLE uo., valamint FRIEDMANN, Wolfgang: *Legal Theory*. Third edition, London, 1953. 415. p.

társadalom, illetve annak államformája, az abszolút monarchia ellen. A polgárság gazdasági és politikai erejének s ennek folytán társadalmi súlyának növekedése, az önálló nemzeti piac s ennek előfeltétele: a nemzeti állam megteremtésére irányuló törekvései kibékíthetetlen ellentétbe kerültek a feudális társadalommal és annak intézményeivel, ami az egyes polgár és a közösség érdekeinek elhatárolását eszmeileg alátámasztó, sajátos jogi ideológia megteremtéséhez vezetett.

Marx úgy jellemzi a polgári forradalom előtt fennálló régi társadalmat, hogy annak közvetlenül volt politikai jellege, amennyiben az egyes ember életének összetevőit, a birtokot, a családot vagy a munka módját közvetlenül az állami élet elemeivé — földesúrsággá, renddé és korporációvá — emelte. Ezek meghatározták az egyénnek az államegészhez való viszonyát, egyben a társadalmon belül „különös társadalmakat” hoztak létre: „elzárták az egyént az államegészről, korporációjának az államegészhez való *különös* viszonyát az egyénnek a népelethez való általános viszonyává, az egyén meghatározott polgári tevékenységét és helyzetét pedig az egyén általános tevékenységévé és helyzetévé változtatták. Ennek az organizációnak következményeképp az államegység, valamint az államegység tudata, akarata és tevékenysége, az általános államhatalom szükségképpen szintén a néptől levált uralkodónak és szolgálóinak *különös* ügyeként jelenik meg”.⁸

A polgári forradalom eredményeként az állam *általános* üggyé vált, az állami élet elemei mint a nép *általános* ügyei különváltak a polgári élet *különös* elemeitől. Az egyéni tevékenység közjogi jellege megszűnt, nem alkotta többé az egyénnek az államegészhez való általános viszonyát. „A hűbéri társadalom feloldódott arra, ami az alapja volt, az *emberre*.”⁹ Kialakult a polgárság sajátos jogi ideológiája, a természetjogi elmélet, amely az egyént az állammal szemben megillető „természetes” jogok hangsúlyozásával az államérdek és a magánérdek megkülönböztetését és szervezeti elhatárolását mozdította elő. A feudális társadalom és az állam kereteit szétfeszítő polgárság jogi ideológiája az emberi személy természetéből, illetve a „társadalmi szerződés”-ből vezette le a „természetes” emberi jogok, az élethez, a szabadsághoz, a magántulajdonhoz fűződő individuális jogok eszméjét. A kiindulópontot tulajdonképpen Locke tanítása képezi, aki a társadalmi szerződés hobbesi gondolatának gyökeresen eltérő értelmezésével bizonyos természetes jogoknak az állammal szemben is biztosított fenntartására következtetett. Az „emberi” jogok hirdetői azonban általában Rousseaura hivatkoznak mint szellemi elődjükre és vezérükre.¹⁰

Az államot megelőzően létezett „természetes” emberi jogok elismerése a győzelmes polgári forradalom eredményeként kialakult burzsoá állam egyik alapelve lett, s a francia felvilágosodás eszméinek hatását tükröző korabeli alkotmányokban is kifejezésre jutott.¹¹ E jogok — mint a fiatal Marx találóan állapítja meg — „nem egyebek, mint a *polgári társadalom tagjának*, azaz az

⁸ MARX, Karl: A zsidó kérdéshez. Marx—Engels Művei. 1. köt. Bp. 1957. 369. p.

⁹ Uo. 370. p.

¹⁰ Ez a hivatkozás azonban nem teljesen jogosult. Ld. SZABÓ Imre: Az emberi jogok mai értelme. Hungária kiadó, 1948. 14—17. p.

¹¹ Elsőnek az amerikai államok alkotmányai tartalmazzák az emberi jogok deklarációját. Ennek alapján szokták egyes burzsoá szerzők az emberi jogok angolszász eredetét hangsúlyozni. Ld. pl. JELLINEK, Georg: Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. 4. Aufl. 1927.

önző embernek, az embertől és a közösségtől elvált embernek a jogai... Az ún. emberi jogok egyike sem megy túl tehát az önző emberen, az emberen mint a polgári társadalom tagján, azaz mint az önmagába, magánérdekébe és magánönkényébe visszahúzódott, s a közösségtől elkülönült egyénen. Nemcsak hogy az embert e jogokban nem az emberi nem lényének fogják fel, hanem ellenkezőleg, az emberi nem élete maga, a társadalom úgy jelenik meg, mint az egyének számára külsőleges keret, mint eredeti önállóságuk korlátozása... Az egyéni szabadság minden embert arra készítet, hogy a másik emberben szabadságának ne *megvalósulását*, hanem éppen *korlátját* lássa.”¹² E magántulajdonosi szemléletben — mely az egyén és a közösség érdekei között a tőkés termelés viszonyai közt és éppen azok következtében létrejött kiegyenlíthetetlen ellentmondást tükrözi — kell keresnünk a Rule of Law problémájának gyökerét.

A Rule of Law eszméje lényegében úgy jött létre, mint a feudális társadalom bomlásával és a tőkés gazdasági és társadalmi rend létrejöttével párhuzamosan kialakuló liberális-individualista ideológia szerves része, mint az egyén és az államhatalom szembenállásának terméke, s az egyén védekezését jelentette az államhatalom abszolutisztikus törekvései ellen.¹³ A fejlődés az egyes országokban természetesen nem egyformán, hanem az illető ország gazdasági és társadalmi viszonyaitól, politikai és jogi hagyományaitól függően ment végbe, ami rányomta bélyegét a Rule of Law eszméjében tetetült polgári törekvések megjelenési formáira is. Angliában, ahol a burzsoázia Európában először vált a társadalom vezető erejévé, az abszolút monarchiával való összeütközése is korábban következett be, mint a kontinensen. A XVI—XVII. században, a Tudor-, majd a Stuart-ház abszolutizmusa ellen kirobbant alkotmányos harcokban az angol polgárság a természetjognak egy sajátos angol formája segítségével diadalmaskodott, amely nem annyira a természetre vagy az emberi értelemre hivatkozott, hanem inkább az ország ősi szokásainak visszaállítását sürgette. Nem szabad természetesen szem elől téveszteni, hogy az „ősi szokások”-ra való hivatkozás a burzsoázia számára csak az egész társadalmat az abszolút monarchiával szemben mozgósító hatásos harci jelszó, nem pedig a feudális intézmények megőrzésének követelménye volt: mögötte éppen a régi, feudális jogi formák megdöntésének, illetve új, polgári tartalommal való megtöltésének igénye rejtett. E sajátos „természetjog” lényege tehát különböző elemekből tevődik össze, s talán éppen ennek köszönhető általános elfogadottsága és évszázados uralma Angliában.¹⁴

Az angol abszolút monarchia elleni harcban a Common Law bíróságoknak nagy szerep jutott, hiszen e harcokat elsősorban éppen az e bíróságok létét és működését veszélyeztető királyi túlkapások (a magántulajdon korlátozása királyi pátensek útján, különbíróságok létrehozása stb.) robbantották ki. Amikor az angol burzsoázia az uralkodó ellen harcot kezdett, ezzel lényegében a Common Law érvényesüléséért, a jog uralmáért (Rule of Law) szállt

¹² MARX i. m. 366. p.

¹³ Erdemes megjegyezni, hogy a jog eszméjének alárendelt állam gondolatának első megjelenését Nicolaus Cusanus azon megállapításában szokták felfedezni, hogy „csak akkor szabad az ember, ha már nem embereknek, hanem csak törvényeknek kell engedelmeskednie”. Ld. MENGER, Christian-Friedrich: Der Begriff des sozialen Rechtsstaates im Bonner Grundgesetz. Tübingen, 1953. 7. p.

¹⁴ Ld. SEAGLE i. m. 310. p.

síkra. A harc a parlament vezérlete alatt folyt, amikor tehát az alkotmányos harcok az 1688-as győztes burzsoá forradalommal lezárultak, az az eszme diadalmaskodott, hogy a királyi hatalom felett a népképviseletnek kell az ellenőrzést gyakorolnia. A forradalom — ha kisebb kompromisszumokkal is — lényegében teljes mértékben biztosította a parlament elsőbbségét a koronával szemben. Az uralkodó lemondott az ország jogába való minden beavatkozásról; a jogalkotás a parlament, a jogszolgáltatás a bíróságok hatáskörébe került.

Az alkotmányos harcok eredményeként biztosított „régí szabadságok” (az ún. polgári szabadságok) a következők voltak: véleménynyilvánítási és sajtószabadság, vallásszabadság, személyi szabadság (védelem az önkényes letartóztatás ellen), gyülekezési jog, petíciók benyújtásának joga és a rögtönítélő bíraskodás bizonyos korlátozásai.¹⁵ Alkotmányos jogokká váltak ezenkívül bizonyos eljárásjogi garanciák is (pl. jog a kezesség ellenében való szabadlábra helyezéshez, jog az esküdtbíróság előtt való meghallgatáshoz stb.), amelyek a Magna Charta egyes rendelkezéseiből voltak levezethetők, természetesen új, polgári tartalommal. E polgári szabadságjogok, amelyekből az amerikai szabadságharcban, majd a francia forradalomban „emberi” jogok lettek, világosan tükrözik a burzsoázia alapvető érdekeit: a személyi szabadságot és a kereskedelmi forgalom szabadságát. A Rule of Law eszméje tehát keletkezése idején a legszorosabban összefüggött a klasszikus kapitalizmus „laissez faire, laissez passer” jelszavával.¹⁶

Franciaországban a polgárság megerősödése csak jóval később következett be; a XVII. század francia történelmét az uralkodónak a főnemességel vívott harcai, s ezek eredményeképpen az abszolút monarchia jelentős megerősödése jellemezte (XIII. és XIV. Lajos uralkodása). Az egyén és a közhatalom szembenállása, az egyes állampolgár jogai biztosításának igénye Franciaországban az emberi jogok gondolatában jutott kifejezésre.

Németországban a jog eszméjének alárendelt állam gondolata először Kant filozófiai rendszerében jelentkezett. Kant az államot az állampolgároknak abból a szükségletéből vezeti le, hogy „részeséivé legyenek annak, ami jogi” (dessen teilhaftig zu werden, was Rechtens ist). Szigorúan elhatárolja egymástól az állam jogi, illetve hatalmi elemét, s hogy a jog győzelmét a hatalom felett biztosítsa, az államhatalomnak szervezeti úton történő korlátozását ajánlja.¹⁷ A jog eszméjéhez kötött állam, a „jogállam” (Rechtsstaat) fogalma mintegy félévszázaddal később jelenik meg a német jogtudományban.¹⁸ Középpontjában az állam célja, pontosabban: az állami célok szigorú körülhatárolásának követelménye áll. Az állam hatalmi monopóliuma — e felfogás szerint — csak a társadalmi viszonyoknak ama területére terjed ki, amely az egyes állampolgároknak a közhatalommal szembeni alárendeltségét juttatja kifejezésre. Nem terjed viszont ki az állam hatalma az egyén magánérdekeinek körére, amelyeknek — a kapitalizmus szabadverseny-gondolatának megfelelően — minden állami beavatkozástól mentesnek kell maradniuk.

¹⁵ Az angol polgári szabadságjogokat jórészt az 1628-i Petition of Right-ban és az 1688-i Bill of Rights-ban rögzítették.

¹⁶ Ezt a polgári jogtudomány számos képviselője is elismeri. Ld. pl. SEAGLE i. m. 325. p. vagy FRIEDMANN, Wolfgang: Law and Social Change in Contemporary Britain. London, 1951. 285—288. p.

¹⁷ KANT, Immanuel: Metaphysik der Sitten. 2. Aufl. 1907. 133. és köv. p.

¹⁸ MOHL, Robert von: Das Staatsrecht des Königreichs Württemberg. I. Bd. 1829. 8. p.

Ez a Rechtsstaat-elmélet a XIX. század dereka körül háttérbe szorult a Szent Szövetség reakciós politikai uralmának következtében teret hódító ún. keresztény-konzervatív államfilozófia mögött. A német és osztrák állam- és jogtudomány elveti a francia „éjjeliőr-állam” gondolatát, s az abszolutista politikai uralom szolgálatában az államnak megnövekedett jelentőséget tulajdonít. A Rechtsstaat fogalma megmarad, de már nem az állami tevékenység célját, tehát tartalmát kifejező fogalom, hanem e tevékenység megvalósulásának jogilag meghatározott és biztosított *formáját* jelenti.¹⁹ Eszerint, ha egy jogszabály megfelel a létrejöttét szabályozó formális jogi követelményeknek, úgy az — éppen a Rechtsstaat eszméje értelmében — tartalmától függetlenül feltétlenül kötelező. A Rechtsstaat gondolatának e formális szemléleten alapuló értelmezése a német nyelvterületen lényegében a fasiszmus uralomrajutásáig fennmaradt.

E rövid történeti áttekintés is elegendő annak a következtetésnek a levonásához, hogy a kapitalista fejlődés útja — ha eltérő indokolással is — Európa vezető országaiban azonos irányban, az abszolutizmus korlátozása irányában haladt, s a jog érvényesülésén alapuló állami és társadalmi berendezkedés (Rule of Law, Rechtsstaat) lett a haladás jelszava.²⁰ A polgárság az államon belül úgy igyekezett megszervezni a maga hatalmát, hogy az — alapvető érdekei tekintetében — magával az állammal szemben is védelmet biztosítson számára. Minthogy az állam fölött nem áll olyan társadalmi vagy nemzetközi hatalom, amely a polgári (emberi) jogok érvényesülését biztosítaná, a burzsoázia a biztosítékot magán az államon belül, annak felépítésében érvényesülő különböző szervezeti és eljárási formákban kereste. Ezek a szervezeti és eljárási biztosítékok, amelyekkel az Európa-szerte hatalomra került polgárság a maga hatalmát mindenkivel, még tulajdon államával szemben is megvédeni igyekezett, nagy változatosságot mutatnak. A „klaszszikus” eszközök elsősorban az államhatalmi ágak szétválasztása jelentette, vagyis az az elv, hogy a törvényhozás, a végrehajtó hatalom és a bíróság kölcsönösen ellenőrzi egymás tevékenységét, míg az egyéni jogok különös védelme vagy a rendes bíróság vagy speciális bírói szerv feladata. Nagy szerepet játszott a szervezeti biztosítékok sorában az állampolgári (emberi) jogok alkotmányba foglalása, esetleg önálló alkotmánybíróság szervezése. Ez a megoldás érvényesült pl. Franciaországban, ahol az Emberi Jogok Deklarációja az alkotmány szerves része lett, vagy az Egyesült Államokban, ahol az alkotmányba foglalt individuális jogok érvényesülése fölött a Legfelsőbb Bíróság őrökdi.

¹⁹ STAHL, Friedrich Julius: Rechts- und Staatslehre. 3. Aufl. 1856. 137. p.

²⁰ Megemlítjük, hogy a Rule of Law, illetve a Rechtsstaat fogalmának francia megfelelője eddig nem tekinthető véglegesen kialakultnak. Az Association Internationale des Sciences Juridiques chicagói kongresszusán a francia résztvevők általában a „le principe de la légalité” kifejezést használták, Letourneur és Drago francia delegátusok azonban referátumukban a „la suprématie de la règle de droit” kifejezés mellett foglaltak állást. Hauriou a „le règne souverain de la loi” kifejezést használja, mások (Boulier, Cicchetti) viszont a „règle de droit” fogalmát fogadják el a Rule of Law (Rechtsstaat) francia megfelelőjeként. Ld. International Association of Legal Science Chicago Colloquium on the Rule of Law as Understood in the West. September 1957. General Report 2. p.; továbbá BOULIER, Jean: Le droit au-dessus de la règle de droit. Bruxelles, 1958.; CICCHETTI, Armando: La notion de „règle de droit” comme fondement d’un système juridique universel. Revue de Droit Contemporain, 1958. No. 2. 136—148. p.

Angliában, ahol a polgári forradalom a parlament vezetése alatt győzedelmeskedett, sem szüksége, sem komoly igénye nem merült fel annak, hogy a parlament akaratát a Common Law-bíróságok ellenőrzése alá helyezték.²¹ Írott alkotmány nincs, nincs tehát szükség alkotmánybíróságra sem. (A Rule of Law elvben úgy valósul meg, hogy a kormányzók és a kormányzottak egyaránt alá vannak vetve a bíróságok által alkalmazott Common Law szabályainak. A bíróságok döntő szerepe azonban csupán látszólagos, mert a parlament elvileg bármely jogszabályt, még a legsarkalatosabbnak tekintett jogi alapelvet is bármikor megváltoztathatja. Ezért — mint Seagle mondja — „a Rule of Law Angliában nem annyira jogi fogalom, mint inkább a közvélemény része, s állítólagos alkotmányos garanciái valójában csak a polgári morál elvei”.²²

A Rule of Law „klasszikus” polgári fogalmának kidolgozója, Dicey angol közjogász, szembeállította azt „minden olyan kormányzati rendszerrel, amelyben a vezetők széleskörű, önkényes és diszkrecionális hatalmat gyakorolnak”. A szilárd és mindenkivel szemben érvényesülő törvények követelményét kifejező Rule of Law-eszme szervezeti és eljárásjogi biztosítékait Dicey három tényezőben jelölte meg:

a) Az angol polgárt csak az előzetesen, megfelelő eljárás során alkotott jogszabályok megsértéséért, az ország rendes bíróságai előtt lehet felelősségre vonni.

b) Mindenki egyaránt alá van vetve az ország jogának, amelyet a bíróságok alkalmaznak.

c) Az angol jogban az egyéni jogok nem alkotmányos kódexekből, hanem bírói precedensekből származnak.²³

Dicey elméletének — mint Stone kifejti — kettős alapgondolata van. A társadalmi alapgondolat annak elismerése, hogy a hatalmon levők nem mentesek a jogban testet öltött társadalmi-erkölcsi meggyőződés korlátai alól. Az elmélet jogi alapgondolata — az a követelmény, hogy az állami funkcionáriusok és maguk az állami szervek éppen úgy felelősségre vonhatók a bíróság által, mint bármely más személy vagy testület — a társadalmi alapgondolat konkrét alkalmazását jelenti.²⁴

Németországban az állammal szemben is fennálló és érvényesíthető egyéni jogok gondolata a közjogban épült ki. Jhering az államhatalmat szorosan összekapcsolta a joggal, amennyiben a jogot úgy határozta meg, mint a társadalmi élet feltételeinek az államhatalom segítségével történő biztosítását. A XIX. század német közjogászai Jhering nyomán dolgozták ki — a német nemzeti állam kialakulásával párhuzamosan — az abszolút állami

²¹ Érdekes megemlíteni, hogy 1606-ban lord Coke, a King's Bench elnöke részéről felmerült az a nézet, amely szerint „könyveinkből kitűnik, hogy a common law-nak sok esetben a parlament határozatait is ellenőriznie kell s azokat néha semmisnek kell nyilvánítania; ha ugyanis a parlament határozata közös jogok vagy az értelem ellen irányul, vagy ha önellentmondó, vagy ha végrehajtása lehetetlen, úgy a common law vizsgálja azt felül és nyilvánítsa semmisnek”. (Ld. PLUCKNETT, F. T.: Bonham's Case and Judicial Review. Harvard Law Review, XL—1926. 30—70. p.) Mindenesetre nem fordult elő Anglia történelme során olyan eset, hogy egy Common Law-bíróság egy parlamenti aktust semmisnek nyilvánított volna, így valószínű, hogy lord Coke álláspontja elszigetelt magánvéleményt fejez ki. (Ld. SEAGLE i. m. 320. p.)

²² SEAGLE i. m. 328. p.

²³ Ld. DICEY, William: Law of the Constitution. 9th ed. 1939. chap. 4.

²⁴ STONE, Julius: The Province and Function of Law. Sydney, 1950. 724. p.

szuverenitás tanát, de megpróbálták leplezni azt a Rechtsstaat fogalmával, amely — állítólag — az egyéni jogok védelmezőjeként lép fel. A német Rechtsstaat-fogalom történeti fejlődésének vázlatos ismertetése során már utaltunk arra, hogy abban mindinkább a formai elemek kerültek túlsúlyra. Ennek megfelelően a Rechtsstaat-fogalom mindinkább áttolódott az Allgemeine Staatslehre területéről a közigazgatási jog vizsgálódási körébe. „Rechtsstaat ist, in dem die Befugnisse der Verwaltung fest umgrenzt sind und nur in Übereinstimmung mit den Gesetzen ausgeübt werden können” — állapítja meg a német államjog egyik múlt századbeli művelője.²⁵ E formális Rechtsstaat-fogalom alapelvei — az igazgatás törvényszerűsége és a törvények tiszteletbentartása — később a bírói ellenőrzés követelményével egészültek ki.²⁶

A Rule of Law-fogalom kialakulásának és fejlődése első szakaszának áttekintése arról tanúskodik, hogy a Rule of Law érvényesítésére való törekvés jellemző jelszava a klasszikus kapitalizmus jogfejlődésének.²⁷ E fejlődésnek természetesen csak fő vonala azonos, jogi formái azonban nagy változatosságot mutatnak, ami az egyes tőkés államok társadalmi viszonyainak és történelmi hagyományainak eltérő voltában leli magyarázatát.

3. Az imperializmus kialakulása a tőkés társadalom jogában olyan új problémákat vetett fel, amelyek a Rule of Law értelmezésében is gyökeresnek látszó változásokat idéztek elő. Maga Dicey úgy jelölte meg a XX. század kapitalista társadalmának fejlődési irányát, hogy annak lényege a haladás az individualizmustól a kollektívizmus felé.²⁸ Valójában, ha kollektívizmusnak nevezzük bizonyos szociális igényeknek — elsősorban a munkásmozgalom megerősödése folytán bekövetkezett — állami elismerését, illetőleg kielégítésüknek közösségi célkitűzésként való feltüntetését, akkor kétségtelen, hogy Dicey megállapítása — legalábbis látszólag — beigazolódott. A politikai individualizmus elmélete — amely szerint az állam java polgárainak jólétében és szabad kezdeményezésében áll, s ezt a jólétet az biztosítja a legjobban, ha mindenki a maga módján, a lehető legkisebb mérvű állami beavatkozás mellett igyekszik boldogulását elérni²⁹ — a kapitalizmus fejlődésének imperialista szakaszában valóban egyre inkább háttérbe szorult. Helyére azonban a közösség, a társadalom tagjai többségének érdekeit csak látszólag tükröző elmélet, a jóléti állam (welfare State) elmélete lépett.

²⁵ MEYER, Georg: Lehrbuch des Deutschen Staatsrechts. 1878. 22. p. Ugyanilyen értelemben használják a Rechtsstaat fogalmát más német alkotmányjogászok is; pl. BAHR, Otto: Der Rechtsstaat, eine publizistische Skizze (1864), vagy GNEIST, Rudolf von: Der Rechtsstaat (1872).

²⁶ Ld. pl. THOMA, Richard: Der Vorbehalt der Legislative und das Prinzip der Gesetzmässigkeit von Verwaltung und Rechtsprechung. Handbuch des Deutschen Staatsrechts. II. 1932. 221. és köv. p.

²⁷ E tanulmánynak nem feladata annak a kérdésnek vizsgálata, hogy a Rule of Law követelményei a valóságban hogyan érvényesültek. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy a polgári társadalmon belül az egyéni szabadság és az azt korlátozó állami beavatkozás közti ellentétek nem oldhatók meg, mert az uralkodó osztály általánosított akaratának az egyes polgár szükségyszerűen áldozatul esik. A probléma lényege végső soron a burzsoázia belüli erőviszonyok problémája, a polgárságnak mint osztálynak az egyes polgárhoz való viszonya.

²⁸ DICEY, William: Law and Public Opinion in England. 2nd ed. 1914. 146. p.

²⁹ GINSBERG, Morris: The Growth of Social Responsibility. Ld. Law and Opinion in England in the 20th Century. London, Editor Morris Ginsberg, 1959. 3. p.

A „jóléti” állam tevékenységének lényegét és igazi jelentőségét a szocialista állam- és jogtudomány már részletesen feltárta.³⁰ Tanulmányunkban csupán a jóléti állam eszméjének és gyakorlati hatásainak a Rule of Law-problémával való összefüggését vizsgáljuk.

A monopolkapitalizmus előretörésének szükségszerű velejárója az államhatalom és a monopóliumok érdekeinek összefonódása, az államnak a monopóliumok eszközévé válása. Mint Lenin rámutatott, a monopolkapitalizmus nem más, mint a kapitalizmus óriási erőinek egyesítése az állam óriási erejével, amely az emberek tízmillióit állítja be az államkapitalizmus egységes szervezetébe.³¹ A társadalom egyes tagjai irányában az állam hatalma óriási mértékben megnövekedett, s fokozatosan átvette olyan funkciók lebonyolítását, amelyeket korábban az egyén, a család vagy más testületek oldottak meg. Mindez — állítólag — a gazdasági egyenlőtlenség mérséklésének, a társadalmi egyensúly biztosításának érdekében történik. Az államhatalom a szabadság ténylegesen egyenlővé tételének jelszavával lép fel, beavatkozik az egyéni szabadságjogok szférájába, s a mindenkire kiterjedő szabadság megvalósításának leple alatt valójában a monopóliumok érdekében korlátozza az egyes állampolgárok jogait.³²

Az állami beavatkozás mértékének ilyen kiterjedése, a klasszikus eredetű „laissez faire...”-alapelv áttörése a Rule of Law eszméjét is válságba döntötte. A fő problémát, amellyel a burzsoá jogászoknak szembe kellett nézniük, a burzsoá jogelmélet mai problémáinak egyik legalaposabb elemzője, Wolfgang Friedmann így fogalmazta meg: lehetséges-e egy terv-államban (planned State) megőrizni a szabad, demokratikus társadalom (azaz a liberálkapitalista társadalom — P. Z.) jogának lényeges alapelveit?³³

A tőkés államok jogfejlődésének — s nem utolsósorban: joggyakorlatának — vizsgálata megdönthetetlen bizonyítékot szolgáltat arra vonatkozólag, hogy az élet ezt a kérdést már régen eldöntötte. Az imperialista állam egyre szűkíti az egyén jogait; a jog által végzett „társadalmi ellenőrzés” funkciója — ami elméleti kifejeződése e folyamatnak — egyre több olyan területen érezteti hatását, ahol eddig az egyéni jogok korlátlanul érvényesültek. Az a mindjobban teret hódító irányzat, amelyet Pound a jog társadalmiasulásának (socialisation of law) nevezett, magában foglalja a ius utendi, ius abutendi és ius disponendi korlátozását, az objektív felelősség kiterjesztését, a szerződési szabadság korlátozását, a kötelező biztosítás bevezetését stb. Ez állítólag a közösség érdekében történik. „Az egyénnek az állammal szemben történő megvédését, mint ősrégi és állandó követelményt most különösen a jóléti állam-típusú közösségekben össze kell kapcsolni az államnak vagy a közérdeknek olyan szervezett csoportok törekvései ellen való védelmével, amelyek

³⁰ Újabbán ld. LEPIOSKIN, A. I.: Az államra és jogra vonatkozó reformista és revizionista „elméletek” kritikája. Jogtudományi Közlöny, 1959. 17—24. p.; TULPANOV, Sz. I.: Az állam kérdéseivel kapcsolatos jelenkori revizionizmus bírálata. Jogtudományi Közlöny, 1959. 309—314. p.; TUMANOV, V. A.: Burzsuazno-reformiszttszkaja teorija „goszudarsztva vszeobszsegno blagodensztvija”. Szovetszkoje goszudarsztvo i pravo, 1959. 11. sz. 79—91. p.

³¹ Ld. LENIN: Művei 24. köt. Bp. 1952. 240., 419. p.

³² Ld. pl. ROMASKIN, P.: O formah i metodah podcsinenija monopolijam goszudarsztvennogo apparata kapitaliszticeszkij sztran. Kommuniszt, 1958. 9. sz. 130—140. p.; továbbá SABAD, B. A.: Imperialiszticeszkoe goszudarsztvo v pszovdonarodnom oblaszenii. Kommuniszt, 1958. 6. sz. 108—121. p.

³³ FRIEDMANN: Law and Social Change in Contemporary Britain. 277. p.

a jogon alapuló hatáskörüket kizárólag önző érdekeik szolgálatában használják fel... Egy apatikus vagy kevésbé éber társadalomban az ilyen csoportok tevékenysége a Rule of Law intézményeinek szétzúzásához vezethet.”³⁴

Vannak hangok a polgári jogtudományon belül is, amelyek a „social control” kiterjesztését az igazságosság és a demokratikus értékek lerombolásának, a Rule of Law megsértésének tekintik.³⁵ E felfogás hirdetői különösen két oldalról látják veszélyeztetettnek a Rule of Law érvényesülését. Az egyik a diszkrecionalitás terjedése az államigazgatásban, a másik az újabb joggyakorlatban mutatkozó az a tendencia, amely a szabadverseny korlátozását foglalja magában. Más burzsoá jogtudósok azt hangoztatják, hogy a tőkés államnak jóléti állammá való átalakulása nem nyithat kaput a magántulajdon bármiféle korlátozásának.³⁶ A Rule of Law klasszikus értelmezésének hívei az imperialista jogfejlődés ellen annak a jelszónak az alapján veszik fel a harcot, hogy „fontosabb, hogy egy jogszabályt mindig egyformán alkalmazzanak, minthogy az illető jogszabály egyáltalán létezzék”. Az igazi jog (true law) egyetlen funkciója azoknak a játékszabályoknak a leszögezése, amelyek lehetővé teszik az egyén számára, hogy előre lássa azt, amit az állam kényszerítő apparátusa adott esetekben tenni fog, illetve amit az állampolgároknak megenged.³⁷

E felfogás okait kutatva, Tumanov helyesen jegyzi meg, hogy az állami beavatkozáshoz különbözőképpen viszonyulnak a burzsoázia egyes rétegei. A nagytőke, amely alárendelte magának az államapparátust, nem hajlandó arra, hogy korlátozza érdekeit az államgépezet kihasználásában. A közép- és kishurzsóázia helyzete más. Egyrészt az államban látja védelmezőjét a nagytőkével szemben, s ezt az illúziót csak táplálja az épp oly hatástalan, mint széles körben reklámozott kartell- és trösztellenes törvényhozás. Másrészt viszont a közép- és kishurzsóázia mindjobban meggyőződik arról, hogy a kiterjedt államapparátus fő célja a monopóliumtőke érdekeinek a szolgálata. Ennek következtében e körök képviselői arról beszélnek, hogy a jóléti állam tevékenységét meghatározott keretek közé kell szorítani.³⁸

Az egyéni jogok további — a social control jelszava alatt történő — korlátozásának hívei nem ismerik el, hogy felfogásuk ellentétben van a Rule of Law igazi értelmével.³⁹ Azt bizonygatják, hogy a jóléti állam tevékenysége teljesen összeegyeztethető a Rule of Law eszméjével, sőt az ilyen „összeegyeztetés” segítségével mindazokat a veszélyeket el lehet kerülni, amelyek az állam jelentőségének növekedésével, s ennek során a bürokrácia fejlődésével, az államapparátus visszaélésével stb. kapcsolatosak.⁴⁰ Azzal érvelnek, hogy a személyes szabadság érvényesülése és az állami ellenőrzés nem szükségszerűen jelent kibékíthetetlen ellentétet. Az államnak a „közjó” megvalósítására irányuló funkciója olyan vívmánya a tőkés társadalomnak, amelyet esztelenység

³⁴ Ld. International Association of Legal Science Chicago Colloquium on the Rule of Law as Understood in the West. September 1957. General Report 8. p.

³⁵ Pl. HAYEK, F. S.: The Road to Serfdom. London, 1944.

³⁶ Ld. pl. KIPPERT, K.: Der Staat, sein Wesen und seine Aufgaben. Düsseldorf, 1957.

³⁷ HAYEK i. m. 59. p.

³⁸ Ld. TUMANOV i. m. 86. p.

³⁹ Hayek felfogásának, s a Rule of Law klasszikus értelmezésének részletes bírálatát ld. FINER, H.: The Road to Reaction. London, 1945.

⁴⁰ JONES, H.: The Rule of Law and the Welfare State. Columbia Law Review, 1958. 2. sz.

volna feláldozni. Az állami beavatkozás mértékét különben is mindenkor a gyakorlati tapasztalatok, illetve a következmények helyes felmérése határozzák meg, ami nem mond ellent a helyesen értelmezett egyéni érdekeknek. Mindennek alapján azt a végkövetkeztetést vonják le, hogy az a jogi elemzés, amely Diceynak a liberális, lényegében „negatív” (be nem avatkozó) államról szóló tételein alapulna, szükségszerűen a tényeknek ellentmondó, tehát rossz, hasznavehetetlen elemzés volna.⁴¹ A „laissez-faire...”-elv mai értelme eszerint valahogy így volna megfogalmazható: „hagyjatok mindenkit teljes erejével dolgozni, s mindenki hagyja, hogy a kormány elvégezze azt, ami életbevágóan fontos és amit senki más, csak a kormány tud hatékonyan elvégezni”.⁴²

Nem feladatunk azoknak a gyakorlati következményeknek mélyreható elemzése, amelyek a Rule of Law új, az imperialista jogfejlődés célkitűzéseit támogató értelmezéséből erednek, az azonban aligha lehet kétséges, hogy a „klasszikus” polgári szabadságjogok áttörésének elméleti indokolása szervesen illeszkedik be a burzsoá törvényesség bomlásának folyamatába. A „klasszikus” szabadságjogok védelme ma, az ellenük kibontakozó általános támadás körülményei között a monopolizáció törekvéseit keresztezi, e törekvések támogatása viszont veszélyes útra, mindennemű állami önkény igazolásának útjára vezetheti a tudományt.

4. A Rule of Law-eszme történeti fejlődésének rövid áttekintése után annak mai értelmét kell megvizsgálnunk. Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy a Rule of Law értelmezése már kialakulása idején, a klasszikus kapitalizmus jogi ideológiájában sem volt egységes, mert az adott ország sajátos viszonyaival, politikai és jogi hagyányaival való szoros összefüggése a problémának majd ezt, majd azt az oldalát állította előtérbe. Az imperializmus korának társadalmi és jogfejlődése ezt a képet még bonyolultabbá tette, mert abban most az ún. klasszikus, individualista felfogás elemei keverednek az imperialista fejlődés által megkövetelt, egyre fokozódó állami beavatkozás eszmei alátámasztásával.

A Rule of Law fogalmának a burzsoá jogtudomány ma lényegében három fő értelmet tulajdonít:

a) Még ma is előfordul — habár nagyon elszórtan — a Rule of Law fogalmának olyan értelmezése, hogy az a közrend létezését, egy szervezett, a jog útján működő kormányzat fennállását jelenti.⁴³ Ez az értelmezés azonban annyira általános, hogy kereteit bármilyen tartalommal meg lehet tölteni, így ebben az értelemben szinte minden emberi társadalom a Rule of Law keretei között él. Nyilvánvaló, hogy ez a következtetés semmiképpen sem felelhet meg azoknak a „modern” törekvéseknek, amelyek a Rule of Law eszméjének — elsősorban politikai okokból — konkrét tartalmat kívánnak tulajdonítani.

A Rule of Law ilyen értelmezése azonban a tőkés országok munkásosztálya számára mégis jelentőség híján, mert a törvények megtartásának általános követelménye napjainkban, a burzsoá törvényesség bomlásának körülményei között haladó jelszó lehet.

b) A Rule of Law eszméjének másik értelmezése az, hogy összekapcsolják valamilyen értékrendszerrel, illetve egy sajátos igazságosság-eszmével, amely az egyenlőség, a szabadság és a kormányzatnak a nép által való ellenőrzése

⁴¹ Ld. FRIEDMANN i. m. 278. p.

⁴² Memorials of Alfred Marshall. Ed. A. C. Pigou. 336. p. Idézi: GINSBERG i. m. 10. p.

⁴³ Ld. JENNINGS, L.: Law and the Constitution. 3rd ed. 42. p.

alapelveiből tevődik össze. E felfogás szerint a Rule of Law jogi oldalát, vagyis a létrejöttét és fennállását biztosító intézményeket és eljárásokat — mint másodlagos jellegű tényezőket — ezekre a végső értékekre mint elsődleges elemre kell visszavezetni.

Amilyen közel áll egymáshoz a Rule of Law ilyen „természetjogias” értelmezését valló jogászok felfogása a végső értékek létezésének elismerése és előtérbe állítása tekintetében, annyira eltérnek nézeteik ezen értékek eredetét illetően. Vannak, akik az emberi jogokból vagy az általános jogelvekből származtatják őket, megfelelkezve arról, hogy sem az emberi jogok, sem az általános jogelvek nem elsődleges, hanem csupán ex post facto konstrukciók. Széles körben terjedt el az a felfogás, amely az ún. „profán”, vagyis a klasszikus természetjogban keresi és találja meg a végső ideálok és értékek forrását, végül vannak olyanok is, akik a hatályos jogrendszerek előtt létező és azokat döntően befolyásoló filozófiai, politikai vagy vallási eszmékben — tehát nem jogi tényezőben — látják a Rule of Law eszméjének alapvető tartalmi elemét. E felfogások közös jellemzője, hogy másodlagos jelentőséget tulajdonítanak az alapvető értékek biztosítását célzó szervezeti és eljárási megoldásoknak.

A Rule of Law ilyen értelmezése ellen nem egy nyomós érvet lehet felhozni:

Maga az egész konstrukció, amely bizonyos a priori létező értékeket, emberi jogokat stb. kíván a Rule of Law-fogalom középpontjába állítani, egyáltalán nem tekinthető általánosnak, így semmiképpen sem felel meg annak a követelménynek, amely a Rule of Law eszméjét minden polgári jogrendszer alapelveként tekinti. Az a priori létező emberi jogok gondolata nemcsak a szocialista jogtól mélységesen idegen, hanem még egyes burzsoá jogrendszerek — például a természetjogtól mindig idegenkedő angol jogi gondolkodás — számára is aligha fogadható el. Angliában nincs írott alkotmány, nincs alkotmánybíróság, sőt az angol jogászok nagy része bizonyos gyanakvással fogad minden deklarációt az ún. emberi jogokról, mert ezek a maguk abszolút és ennél fogva irreális megfogalmazásában érthetetlenek számára.⁴⁴ Különösen nehéz volna tehát elképzelni azt, hogy a Rule of Law ilyen értelmezése a Dicey-féle klasszikus fogalommal szemben, annak szülőhazájában diadalmaskodhatnék.

További ellenvetés, hogy a Rule of Law ilyen értelmezése politikai szempontból veszélyes, gyakorlati szempontból pedig kevésbé használható. A gyakorlati tapasztalatok elhanyagolásával a priori úton keletkezett Rule of Law fogalma — elfogadása esetén — ugyanis oda vezetne, hogy a fogalom *conditio sine qua non*-ként szereplő „alapvető” értékek vagy azok valamelyikének hiánya esetén egyaránt el kellene utasítani azt a jogrendszert, amelyből a joghoz kötöttség teljesen hiányzik (pl. a fasizmus jogrendszerét), illetve azt, amely a törvényesség érvényesítését — habár más eszközökkel — egyik legfőbb feladatának tekinti.

Ha végül az a priori Rule of Law-fogalom alapján vizsgálnók az egyes konkrét jogrendszereket és jogintézményeket, előfordulhatna az a legalábbis különös helyzet, hogy — a Rule of Law-fogalom és a hatályos jogszabályok

⁴⁴ Ld. HAMSON, C. J.: La notion de légalité dans les pays occidentaux. *Revue Internationale de Droit Comparé*, 1958. 1. sz. 8. p.

eltérése esetén — éppen a tételesjog elutasítását kellene Rule of Law-nak neveznünk.⁴⁵

c) Mint látható, a „természetjogi” Rule of Law-fogalom mind elméleti, mind gyakorlati szempontból éppen elég buktatót rejt magában, s ez a felismerés a burzsoá jogászok előtt sem maradhatott rejtve. Valószínűleg ez az oka annak, hogy napjainkban mindinkább előtérbe kerül a Rule of Law-nak az az értelmezése, amely pozitivista módon, a hatályos jogból kiindulva keresi a Rule of Law tartalmi elemeit. Úgy tűnik, hogy — bár szó sincs a végső értékek és ideálok nyílt elutasításáról — a hangsúly mégis egyre jobban a szervezeti elemekre, a Rule of Law érvényesülését biztosító intézményekre és eljárásokra tolódik.

A Rule of Law fogalmának ez az értelmezése tehát ugyancsak elismeri bizonyos alapvető értékek létezését, de a Rule of Law lényegét nem ezekben, hanem az érvényesülését biztosító szervezeti formákban és intézményekben látja. Az államok egyik csoportjában az írott alkotmányt, az állampolgári jogok alkotmányba foglalását és önálló alkotmánybíróság létezését tekintik alapvetőnek a Rule of Law érvényesülése szempontjából. E szervezeti megoldás felé ma különösen azok az országok hajlanak (Német Szövetségi Köztársaság és Olaszország), amelyek a fasizmus szomorú tapasztalatai alapján annak megismétlődése ellen igyekeznek hatékony védelmet találni.⁴⁶ Angliában a történeti hagyományoknak megfelelően nem a konkrét szabályoknak vagy jogintézményeknek, hanem a hagyományos politikai formák megőrzésének tulajdonítanak döntő jelentőséget a Rule of Law értelmezése terén, s nem annyira jogi, mint inkább politikai módszerekkel biztosítják az alapvetőnek tekintett értékeket. Az angolszász jogászok rendszerint azokból az alkotmányos elvekből indulnak ki, amelyeket a XIX. századbeli Angliára vonatkozóan Dicey fogalmazott meg. Számára a bírói hatalom összpontosítása az e hatalmat gyakorlók viszonylag szűk körének kezében, alapvető szervezeti biztosítéka a Rule of Law érvényesülésének. Ez a — ma már klasszikusnak tekinthető — felfogás ma is vezető szerepet játszik az angolszász országokban. Mind az angol, mind az amerikai jogászok többsége az eljárásban és elsősorban a bírói eljárásban látja a Rule of Law legfontosabb intézményét, olyannyira, hogy a hagyományos szóhasználatához kevésbé ragaszkodó amerikaiak hajlamosak volnának azt a „due process” fogalmával helyettesíteni. Újabban pedig angol részről olyan törekvés kezd megnyilvánulni, amely más országok hatályos jogrendszerében, illetve egyes jogintézményeiben is felfedezni véli a Rule of Law angolszász értelmezésének elemeit. Hamson angol professzor például azt bizonygatja, hogy a Dicey által megkívánt feltételek a francia Conseil d'Etat tevékenységében maradéktalanul fellelhetők. E bíróság fő munkamódszere ugyanis, amely autonómiáját — s ebből következően a Rule of Law érvényesülését — igazolja, az ún. általános jogelvek (principes généraux du droit) alkalmazása. Az általános jogelveket a Conseil d'Etat a hatályos

⁴⁵ Ld. OPALEK, Kazimierz: Spór o pojęcie praworzadności. Państwo i Prawo, 1959. 10. sz. 519—536. p.

⁴⁶ Érdekes ezzel kapcsolatban Hamson angol professzor megjegyzése: „Ami a német felfogást illeti, az angol jogász hajlandó elfogadni, hogy az alkotmánybíróság Németország jelenlegi körülményei között szükséges eszköz, s ugyancsak szükséges az alkotmány mostani formája is — de ez a szükségesség nem előny; eszköz, sőt szükséges eszköz, de az angol jogász számára gyanús eszköz, pót-eszköz egy olyan mulasztás pótlására, amelynek nem kellett volna előfordulnia.” L. HAMSON i. m. 9. pd.

jogszabályokból bányássza ki. A törvényhozó által alkotott jogszabályok szellemében jár el tehát, ha — kifejezetten ellentétes értelmű jogszabály értelmében — ezeket alkalmazza, mint a törvényhozónak a jogszabályokban bennfoglalt és állandó intencióját. Az általános jogelvek teremtik meg a légkört a francia jogintézmények összességének fennállásához és biztosítják a közigazgatás területén a Rule of Law érvényesülését.⁴⁷

Az Association Internationale des Sciences Juridiques 1957-ben tartott chicagói kongresszusa is elsősorban szervezeti elemeket, éspedig egyrészt különböző jogi alapelveket (az államhatalmi ágak elválasztása, bírói függetlenség stb.), másrészt a bírósági eljárást jelölte meg a Rule of Law alapvető tartalmi jegyeiként.⁴⁸ Leszögezte azonban, hogy a Rule of Law nem csupán jogi fogalom, hanem egy sor más intézménytől is függ. Így például az egész burzsoá szemlélet hajlamos arra, hogy elsődlegesnek tekintse a Rule of Law alapvető feltételei között az államhatalmi ágak szétválasztását, pedig ez az intézmény csupán egyik láncszemét képezi annak az intézmény-sorozatnak, amely — bármily különböző formákban jelentkezzék is az egyes országokban — együttesen, a maga egészében biztosítja a társadalom életének azt a rendjét, amelynek a Rule of Law csupán jogi vetületét alkotja. Ezek az intézmények — éppen nem jogi jellegüknél fogva — a jogászvilág előtt csak kevésbé ismeretek, a Rule of Law lényegéhez viszont éppen úgy hozzátartoznak, mint az elsődlegesnek tekintett jogi elemek.

A Rule of Law-nak e „pozitivistá” értelmezése ellen azt szokták felhozni, hogy az egyes országok ugyanazon célok elérésére gyakran nagyon is különböző eszközöket alkalmaznak, amelyek nagymértékben függnek az illető ország sajátos viszonyaitól. Az önkény elleni védekezést, a törvényekhez való ragaszkodást is különféle jogi eszközök biztosítják, ami a Rule of Law egységes értelmezésének útjába aligha elhárítható akadályokat gördít. A fasizmus tapasztalata alapján az az ellenvetés is teljességgel indokolt, hogy a pozitivistá Rule of Law-fogalom nem nyújt védelmet az olyan önkényeskedések ellen, amelyek a jog köntösét öltik magukra.⁴⁹ Egy olyan országban, ahol a jogszabályok tartalma igazságtalan vagy embertelen, kevés vigaszt nyújt az áldozatok számára az ilyen jognak — bár kitűnő, a Rule of Law szervezeti követelményeinek teljesen megfelelő intézmények és eljárások útján való — érvényesülése.⁵⁰ Ez viszont arra mutat, hogy a Rule of Law-fogalom értelmezésénél az értékelő szempontot aligha lehet teljesen kikapcsolni.⁵¹

⁴⁷ Ld. HAMSON i. m. 12. p.

⁴⁸ Ld. a chicagói értekezlet anyagát, valamint HAMSON i. m. 13—14. p.

⁴⁹ Németországban pl. a fasizmus hatalomrajutása után is megmaradtak a formálisan értelmezett Rechtsstaat alkotmányban biztosított alapintézményei. Az államigazgatás továbbra is a törvényekhez volt kötve, formailag érvényes igazgatási aktusokkal végezte munkáját, s a bíróságok függetlensége is formailag megmaradt. Ld. MENDER i. m. 16. p.

⁵⁰ MARSH, Norman S.: The background to the New Delhi Congress. Journal of the ICR. 1959. 2. köt. 1. sz. 51. p. Érdemes megemlíteni, hogy a második világháború után a német jogászok egy része, pl. Radbruch is, a fasiszta jogszabályok jogi jellegének tagadásával igyekezett a jogi pozitivizmus ingadozó hadállásait megvédelmezni. Radbruch háború utáni felfogásának kettősségét mutatja azonban, hogy a fasiszta jogszabályok jogi jellegének tagadása nála a természetjog alapján történik. Ld. PÉTERI Zoltán: Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1959. 2. köt. 3—4. sz. 183—221. p.

⁵¹ A Német Szövetségi Köztársaság ezt a felismerést a „sozialer Rechtsstaat” fogalmának alkotmányba foglalásával igyekszik hasznosítani.

A Rule of Law fogalmának mai értelmezése tehát korántsem egységes a burzsoá jogászok körében, sőt erősen szerteágazó, gyakran egymással ellentétes felfogások jelentkeznek a problémával kapcsolatban. Ha ezeknek az eltéréseknek a mélyére hatolunk, a modern Rule of Law-probléma lényegét a következőkben foglalhatjuk össze:

A Rule of Law-eszme középpontjában az egyéni érdekek védelmének, az állami önkény korlátozásának igénye áll, ami a megfelelő szervezeti biztosítékok létrehozásának követelményéhez kapcsolódik. A Rule of Law érvényesülésének követelése a burzsoázia harcra jelszava volt a feudális örökség, az abszolút monarchia elleni küzdelemben, s a harc győzelmes befejezése után biztosítékot kívánt teremteni az önkényuralom megismétlődése ellen. A Rule of Law tehát klasszikus értelmében elsősorban nem a társadalom elnyomott osztályainak harcra jelszava, hanem az uralkodó osztály egyes tagjai részéről mindenki mással szemben s elsősorban az állammal szemben érvényesített követelmény. A jogállam gondolata — állapítja meg Tumanov —, vagyis az államnak szorosan a joghoz való kapcsolása jogi nyelvre való lefordítását jelentette a tőkés vállalkozó gazdasági követeléseinek. A burzsoázia semmiféle beavatkozást nem tűrt gazdasági ügyeibe, ezért az államnak az „őjjeliőr” szerepét szánta, s a tőke gazdasági hatalmát rögzítő jog megtartására igyekezett rászorítani.⁵²

[Az imperializmus időszakában a Rule of Law-eszme teljes átértékelésére került sor a hatalmát veszélyben érző burzsoázia részéről. Az egyre erősödő proletariátussal szemben a burzsoázia a törvényesség sorozatos áttörését a Rule of Law teljesen új értelmezésével próbálja leplezni, s annak új tartalmi elemére, az állampolgárok bizonyos minimális jólétének az állam részéről való biztosítására — mint a Rule of Law „helyes” értelmezésével tökéletesen összhangban álló követelményre — helyezi a fő súlyt.⁵³ A Rule of Law segítségével biztosított „alapvető értékek” sorába belépnek a szociális értékek is, noha ez csak az erősödő munkásmozgalom nyomására történik és semmiképpen sem leplezheti el a „jóléti” állam igazi arculatát.

A Rule of Law értelmezése tehát az imperializmus korában alapvetően megváltozik, a fogalom azonossága gyökeresen más társadalmi törekvéseket takar. Nem nehéz észrevenni — amit egyébként a burzsoá jogtudomány egyik cinikusabb képviselője nyíltan be is vall —, hogy a Rule of Law ma nem egyéb, mint a jogi misztikában járatosak arra irányuló kísérlete, hogy a nagy nyilvánosság előtt a jogszabályok szükségszerű változékonyságának sajnálatos tényét leplezzék.⁵⁴ Azok a véleményeltérések, amelyek a mai burzsoá jogtudományban a Rule of Law „klasszikus” és „modern” értelmezésének hívei között mutatkoznak, aligha értékelhetők másképpen, mint a különböző tőkés érdekeltségek gazdasági és politikai küzdelmének eszmei kísérő jelenségét, különösen pedig a monopóliumok uralmával — a szabadverseny biztosítása érdekében — szembefordulni kívánó, illetve azokat maradéktalanul kiszolgáló jogi ideológiák összeütközését. Romaskin találóan mutat rá arra, hogy a fejlődés mai szakaszán hiba volna leegyszerűsített formában ábrázolni a burzsoá állam és a monopóliumok viszonyát. A mai tőkés társadalomban ellentétek lehetnek az állam mint az uralkodó osztály egészének politikai szervezete

⁵² Ld. TUMANOV i. m. 87. p.

⁵³ Ld. FRIEDMANN: Law and Social Change in Contemporary Britain. 288. p.

⁵⁴ Ld. SEAGLE i. m. 328. p.

és egyes tőkés vállalkozók vagy tőkés egyesülések érdekei között, ellentétesek lehetnek továbbá az államapparátus tevékenységét közvetlenül meghatározó nagymonopóliumok és a kisebb tőkések érdekei. Ellentétek lehetnek a kormány-pártot vagy pártokat, illetve az ellenzéket támogató monopóliumok között, végül lehetnek olyan — a munkásmozgalom által kivívott — részletintézkedések is, amelyek valóban korlátozzák egyes tőkések érdekeit, noha végső soron ezeknek célja is a burzsoá osztályuralom fenntartása.⁵⁵

Nem kis feladatot vállalt tehát magára az International Commission of Jurists, amikor az egész világ jogászhai által elfogadható, közös Rule of Law-eszme kidolgozását és terjesztését tűzte ki céljául. Ha e téren még nem is lehet nagyobb eredményekről beszélni, az letagadhatatlan tény, hogy az ICJ-nek viszonylag rövid idő alatt sikerült a Rule of Law-problémát a nemzetközi érdeklődés homlokterébe állítania. Ennek okait kíséreljük meg felvázolni a továbbiakban.

5. Az International Commission of Jurists fő céljának tekinti egy olyan állami berendezkedés és jogrendszer propagálását, amelynek eszméi az egész világ jogászainak helyeslésével találkozhatnak, s amely így mintaként szolgálhat valamennyi ország, különösen pedig a közelmúltban függetlenné vált és jogrendszerét most kiépítő volt gyarmati népek számára.⁵⁶ Ez a minta-jogrendszer szerepel Rule of Law néven az ICJ kiadványaiban, ennek megvalósítása érdekében igyekszik az ICJ tömöríteni a világ jogászait. Tevékenysége lényegében kétirányú: a) a Rule of Law eszméjének propagálása, és b) a világ közvéleményének mozgósítása minden olyan esetben, amikor az ICJ a Rule of Law megsértését észleli valamely állam részéről. Hogy ez a célkitűzés a gyakorlatban hogyan valósul meg, az a tárgyilagos szemlélő előtt aligha lehet kétséges. Az ICJ eddigi tevékenysége világosan felfedte e szervezet valószínű célját: a szocialista jog, jogtudomány és általában a szocializmus ügye ellen folytatott elvi harcot. Ma már a burzsoá országok jogászai körében is egyre többen ismerik fel az ICJ tevékenységének igazi arculatát s ellene nem marxista jogászok részéről is nem egy éles hangú állásfoglalás hangzott el, illetve látott napvilágot.⁵⁷

Az ICJ időről-időre kongresszusokat rendez tagjai számára. E kongresszusok feladata az, hogy állást foglaljanak a szervezet tevékenységével kapcsolatban, és megszabják annak jövőbeli irányát. Tekintettel arra, hogy az ICJ működésének középpontjában a Rule of Law-eszme világméretű elterjesztése áll, teljesen érthető, hogy a szervezet kongresszusainak tanácskozásai is e kérdés körül összpontosultak. Az ICJ-nek nyilván fennállása óta megvolt a maga álláspontja a Rule of Law lényegére vonatkozólag, ezt azonban — a fennálló véleményeltérések böles figyelembevételével — rendkívül óvatosan, csupán általános formában határozta körül. Ez a „hivatalos” álláspont a Rule of Law lényegét „a polgári társadalmakban általánosan ismert és elfogadott, de különböző formákban jelentkező” igazságosság-elvekhez kapcsolja, s megállapítja, hogy „ezeknek az elveknek egy része megfelel azoknak az emberi jogoknak és szabadságoknak, amelyek minden polgári

⁵⁵ Ld. ROMASKIN i. m. 133. p.

⁵⁶ Ld. Newsletter of the ICJ, 1958. 3. sz.

⁵⁷ Ld. pl. BOULIER, Jean: Le droit au-dessus de la règle de droit. Bruxelles, 1958. 24. és köv. p.; CICCHETTI, Armando: La notion de la „règle de droit” comme fondement d'un système juridique universel. Revue de Droit Contemporain, 1958. 2. sz. 136—148. p

társadalom közös örökségének részét képezik, s amelyeket az ENSZ által 1948-ban elfogadott „Emberi Jogok Általános Deklarációja”, valamint az Európa Tanács 1950. évi római ülésén elfogadott Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Európai Egyezmény ünnepélyesen kinyilvánított.⁵⁸

A Rule of Law lényegének az ún. emberi jogokkal való összekapcsolása az ICJ részéről annál érdekesebb, mert hiszen — mint előzőleg rámutattunk — az angol jogi felfogás nem mutat túlzott hajlandóságot e jogok elismerésére. Az ICJ vezetőit ennél az állásfoglalásnál feltehetően az vezette, hogy tevékenységüket valamilyen, széles körben elfogadott nemzetközi egyezmény tekintélyével fedezzék, s csak lassanként, a részletek megfogalmazása során engedjenek némi betekintést már korántsem oly általánosan elfogadható valóságos szándékaikba és célkitűzéseikbe.

Ezt a törekvést látszik tükrözni az ICJ kongresszusainak munkája is. Az első kongresszust 1955 júniusában Athénben tartották 48 ország jogászaiknak részvételével; munkájának középpontjában a Rule of Law problémája, illetve e fogalom közelebbi meghatározása állott. A tanácskozások eredményeként elfogadott Athéni Akta (Act of Athens) azonban lényegében csupán általános megállapításokra szorítkozott, amennyiben ünnepélyes formában leszögezte, hogy az állam a jognak van alávetve, ennél fogva tiszteletben kell tartania az egyének jogait s gondoskodnia kell azok gyakorlati érvényesüléséről. Ennek legfontosabb eszköze — az Act of Athens szerint — a bíróság és az ügyvédi kamara függetlensége. A Rule of Law fogalmát az athéni kongresszus a következőképpen határozta meg: „A Rule of Law azokból az egyéni jogokból származik, amelyek az emberiségnek a történelem folyamán a szabadságukért vívott évszázados harcában alakultak ki. E jogok magukban foglalják a szólás-, sajtó-, vallás-, gyülekezési és társulási szabadságot, valamint a szabad választások jogát, amelynek célja az, hogy a törvényeket a nép szabályosan megválasztott képviselői alkossák és azok mindenki számára egyenlő védelmet nyújtsanak.”⁵⁹

Mint látható, az ICJ athéni kongresszusának munkája — legalábbis eredményeit tekintve — nem hatolt a Rule of Law-probléma mélyére, hanem néhány, a klasszikus kapitalizmus jelszavaira emlékeztető általános megállapításra szorítkozott. Érthető, ha a kongresszus szervezőit ez nem elégítette ki, s a továbbiakban a Rule of Law olyan, teljesebb értelmezésére törekedtek, amely hatékonyabban szolgálja az ICJ politikai célkitűzéseit. A szervezet következő kongresszusát ennek megfelelően alapos előkészítő munka előzte meg, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a tanácskozásokat előre meghatározott irányba tereljék, s a meghozandó határozatokra vonatkozólag lényegében már a kongresszus munkájának megkezdése előtt állást foglaljanak. E feladatot az ICJ úgy kívánta megoldani, hogy főtitkára, Norman S. Marsh, az oxfordi egyetem tanárának vezetésével bizottságot küldött ki egy, a Rule of Law problematikáját felölelő kérdőív megszerkesztésére, amelyet azután 1957 áprilisában 75 ezer példányban szétküldtek a világ jogi intézményeinek,

⁵⁸ Ld. Bulletin of the ICJ, 1958. 8. sz.

⁵⁹ Ld. az Indian Commission of Jurists szerkesztésében az új-delhi kongresszus alkalmából megjelent kiadványt: „Act of Athens, Declaration of Delhi and Reports of Committees of the Congress of the International Commission of Jurists. New Delhi, Jan. 5—10. 1959.” 7. p.

szervezeteinek, illetve egyes jogászoknak. A beérkezett válaszok alapján készült el az ICJ második kongresszusának előkészítő anyaga (Working Paper), amelyet 1958 szeptemberében Oxfordban szűkkörű értekezleten megvitatottak, majd — most már végleges formában — szétküldték a kongresszus résztvevőinek.⁶⁰

Az előkészítő anyag összegeyzetét látszik a Rule of Law értelmezésére vonatkozó — korábban ismertetett — felfogásokat, amennyiben a fennálló különbségeket úgy állítja be, mint ugyanazon probléma két oldalát. Észérint a Rule of Law az ideálok és a gyakorlatban kialakult jogi tapasztalat összekapcsolását tükröző fogalom, amely minden jogász communis opinio-ját fejezi ki, habár embrionális és bizonyos fokig határozatlan formában. *Filozófiai és politikai oldala* két alapvető felismerésből tevődik össze:

a) az állam egész hatalma a jogból ered, tehát a joggal teljes összhangban kell gyakorolni;

b) maga a jog az emberi személyiség mint legfőbb érték tiszteletben tartásán alapul.

A probléma *szervezeti oldala* a Rule of Law eszme megvalósításának szervezeti biztosítékait foglalja össze.⁶¹ Az előkészítő anyag hangsúlyozza, hogy — az azonos célra irányuló jogi eszközök különbözősége alapján — a legteljesebb dogmamentességet kívánja érvényesíteni, sőt a Rule of Law érvényesülését nemcsak jogi eszközökkel véli elérhetőnek. Ennek azonban ellentmond az a körülmény, hogy a Rule of Law alapjául szolgáló ideálok megvitatásához az ICJ bizonyos elveket, intézményeket és eljárásokat elengedhetetlennek tekint. Az előkészítő anyag leszögezi, hogy bár a Rule of Law megvalósítását biztosító szervezeti formák országonként nagy változatosságot mutatnak, „de közülük néhány mintegy kulcspozíciót foglal el, így hiányuk esetén aligha lehet beszélni a Rule of Law érvényesüléséről”.⁶² (Kiemelés tőlem — P. Z.) Mindezek alapján az előkészítő anyag a Rule of Law fogalmát a következőképpen határozta meg: „Azok a nem mindig azonos, de nagyjából hasonló elvek, intézmények és eljárások, amelyek a gyakran eltérő politikai és gazdasági rendszerű országok jogászainak tapasztalata és hagyományai alapján fontosnak bizonyultak arra, hogy megvédjék az egyént az önkényes kormányzástól és képessé tegyék az emberi méltóság élvezésére.”⁶³

Világos tehát, hogy az ICJ-nek az új-delhii kongresszus résztvevői elé terjesztett előkészítő anyaga lényegében az eddig követett óvatos, általánosságokba burkolózó módszert alkalmazta a Rule of Law-fogalom meghatározásánál. Nagyon jelentős azonban — s erre a kiemeléssel utaltunk is — az előkészítő anyagnak az a mondata, amely egyes elvek, intézmények és eljárások „kulcspozíciójának” leszögezésével ezeknek meglétéhez kívánja kötni annak megállapítását, hogy valamely országban a Rule of Law érvényesül. Az ICJ ezzel a megállapítással végeredményben utat nyitott a probléma kiélézése, politikai célkitűzéseinek napfényre hozása előtt. Mi akadályá van ugyanis ezektől, hogy a „kulcspozíciót” betöltő elvek, intézmények és eljárások üres blankettáját tetszés szerint tölthessük ki egy megfelelően összeválogatott

⁶⁰ Az új-delhii kongresszus szervezési előkészületeiről ld. MARSH i. m.

⁶¹ Ld. A Summary of the Working Paper on the Rule of Law. Journal of the ICJ, 1959. 2. köt. 1. sz. 23—24. p.

⁶² Uo. 24. p.

⁶³ Uo. 24. p.

döntő fórum többségi határozata alapján s ezzel ipso facto ítéletet hozunk bármely jogrendszer értékéről vagy értéktelenségéről?

Az ICJ második kongresszusa élt is a számára adódó lehetőséggel. Ezt a kongresszust 1959. január 5–10. között az ICJ indiai szekciójának ajánlkozására Új-Delhiben rendezték; védnökei, szervezői sorában magasrangú indiai közéleti személyiségek foglaltak helyet.⁶⁴ A kongresszuson 53 ország képviselésében 185 jogász vett részt, s köztük mind az elmélet művelői, mind a gyakorlati szakemberek nagy számban képviseltették magukat. Kiválasztásuknál, illetve meghívásuknál állítólag négy szempont érvényesült:

- a) jelen legyenek a különböző jogrendszerek képviselői;
- b) a résztvevők alkalmasak legyenek a kongresszus valamelyik bizottságában végzendő eredményes munkára;
- c) a jogi hivatás minden fő ága képviselve legyen;
- d) a résztvevők akarjanak és tudjanak is hatást gyakorolni hazájuk közvéleményének alakulására.⁶⁵

E szempontok érvényesítésére azonban a valóságban nem került sor. A kongresszus munkájában nem vettek részt a szocialista országok képviselői, a tanácskozások így eleve a burzsoá jogtudomány és joggyakorlat problémáira korlátozódtak. Valószínűleg ezt kívánták kifejezésre juttatni a kongresszus szervezői azzal, hogy a kongresszus tevékenységét „a szabad társadalomban érvényesülő Rule of Law” (the Rule of Law in a Free Society) jelszava alá foglalták. Ez természetesen már eleve jogos kétségeket ébreszt az új-delhii határozatok általánosan elfogadható volta iránt.

A kongresszus munkája négy bizottság keretében folyt; ezek a Rule of Law-nak a törvényhozással, a végrehajtó hatalommal, a büntető eljárással, végül a bírói és ügyészi szervezettel való kapcsolatát vizsgálták, s tanácskozásaik eredményét Következtetések (Conclusions) formájában terjesztették a kongresszus elé. E Következtetések mintegy illusztrációját képezik a kongresszus által elfogadott ún. új-delhii Nyilatkozat-nak (Declaration of Delhi), amely egyrészt megerősíti az Act of Athensben kifejezésre juttatott elveket, másrészt egy jelentős vonatkozásban tovább is fejleszti azokat. A Declaration of Delhi három fő elemet foglal magában:

a) Azt a felismerést, hogy léteznek bizonyos alapvető jogok és szabadságok; az állam feladata az, hogy az embert szolgálja és támogassa legfőbb célkitűzéseinek megvalósításában;

b) Független bíróság és ügyvédi testület, valamint az egyéni jogok és szabadságok védelmére szolgáló hatékony gépezet követelményét;

c) Olyan társadalmi, gazdasági és kulturális feltételek megvalósítására való törekvést, amelyek biztosítják az ember számára az emberi méltóság élvezésének és jogos igényei megvalósításának lehetőségét.⁶⁶

A Rule of Law új értelmezésének harmadik összetevője — mely főleg az ázsiai és afrikai delegátusok kívánságára került az új-delhii kongresszuson elfogadott Nyilatkozatba⁶⁷ — jelentős új elemet képez a Rule of Law „klaszszikus” értelmezéséhez viszonyítva. A Declaration of Delhi-ben nyert első

⁶⁴ Ld. az Indian Commission of Jurists idézett kiadványát.

⁶⁵ Ld. MARSH i. m. 46. p.

⁶⁶ LALIVE, Jean-Flavien: The Rule of Law in a Changing World. Journal of the ICJ, 1959. 2. köt. 1. sz. 3–4. p.

⁶⁷ Uo. 4. p.

ízben konkrét megfogalmazást az a korábban is jelentkező gondolat, hogy a Rule of Law fogalmát nem lehet csak a jogi elemekre korlátozni. A nemrég függetlenné vált országok jogászai joggal hivatkoztak a kongresszuson arra, hogy bizonyos gazdasági és társadalmi előfeltételek hiányában a jogi szabályozásnak aligha van értelme. Egy olyan országban például, ahol a lakosság túlnyomó többsége analfabéta, kevés a jelentősége a sajtószabadság törvénybeiktatásának, s a gyűlekezési szabadság kinyilvánítása is sokat veszít értékéből, ha hiányzanak a gyűlések megtartásához szükséges épületek, termek, felszerelés stb.⁶⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a nemrég még gyarmati sorban élő, gazdaságilag elmaradott országok jogászai elsődleges feladatukat nem annyira bizonyos kész jogintézmények vagy szervezeti formák átvételében látják, hanem inkább az ezek megvalósításához nélkülözhetetlen gazdasági előfeltételek megteremtéséhez kívánnak munkájukkal hozzájárulni. Túlzás volna természetesen e célkitűzések mögött a gazdasági tényezők elsődleges és a szervezeti elvek és intézmények másodlagos, lezármaztatott jellegét hangsúlyozó marxista—leninista elmélet hatását keresni. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a gazdaságilag elmaradott népek jogi célkitűzéseinek s ezek keretében a Rule of Law-eszme új elemének elfogadása feltehetően azért sem ütközött jelentős ellenállásba a kongresszuson, mert benne a „jóléti állam”-mal szemben emelt azt az igényt is fel lehet fedezni, hogy gondoskodjék a társadalom tagjainak bizonyos minimális jólétéről.

Az új-delhi kongresszus munkája főleg arra irányult, hogy a Rule of Law általános fogalmát megfelelő tartalommal töltsék ki. E tekintetben sikerült is kihasználnia azokat a lehetőségeket, amelyeket az előkészítő anyag biztosított. A munkabizottságok Következtetései lényegében olyan minimális standardot kívántak megállapítani a Rule of Law fennállásának előfeltételeit képező intézmények és eljárások tekintetében, amelyek „alapvetőek egy emberi és emberies közösség igényei szempontjából” (are fundamental to the requirements of a human and humanized community).⁶⁹ A Következtetések áttanulmányozása azonban mindenki számára meggyőző bizonyítékot szolgáltat arról, hogy az említett „emberi és emberies közösség” semmiképpen sem azonosítható a szocialista országok társadalmával. Azok az intézmények és eljárások ugyanis, amelyeket a Következtetések a Rule of Law érvényesülésének nélkülözhetetlen feltételeiként tüntetnek fel, a burzsoá állam jellegzetes intézményei és eljárásai.⁷⁰ Az ICJ új-delhi kongresszusa tehát lényegében leleplezte a szervezet politikai célkitűzéseit: állást foglalt a Rule of Law olyan értelmezése mellett, amely nemesak elfogadhatatlan a szocialista országok jogászai számára, hanem egyenesen a szocialista állami berendezkedés és jogrendszer elvetését és megbélyegzését célozza.

6. Nem feladata e tanulmánynak, hogy az új-delhi kongresszus munkáját vagy az egyes bizottságok Következtetéseit részletesen elemezze. Csupán arra szorítkozunk, hogy a probléma elméleti vonatkozásait és ezen keresztül az ICJ Rule of Law-fogalmának elfogadhatatlanságát megvilágítsuk. Ellenvetéseinket a következő fő kérdések köré csoportosítjuk:

a) a Rule of Law nak az ICJ által elfogadott értelmezése természet-jogi jellegű és történeti visszalépést jelent;

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Ld. Journal of the ICJ, 1959. 2. köt. 1. sz. 8—18 p.

b) ellentmondás van egyrészt a Rule of Law eszme általános érvényűségének igénye, másrészt annak térben és időben körülhatárolt valósága között;

c) közös Rule of Law-fogalom elképzelhetetlen eltérő típusú államok jogrendszerei között;

d) az ICJ-nek a Rule of Law eszméje mögött meghúzódó politikai célkitűzései elfogadhatatlanok a szocialista jogtudomány művelői számára.

ad a) A Rule of Law fogalmának az az értelmezése, amelyet az ICJ előkészítő anyaga az új-delhi kongresszus munkájának középpontjába állított, lényegében mindazokat az elemeket egybefoglalja, amelyeket a Rule of Law mibenlétére vonatkozólag a polgári jogtudomány eddig felvetett. Az új-delhi kongresszus munkáját általában úgy lehet jellemezni, mint nagyszabású összebékítési kísérletet a burzsoá jogászvilág keretein belül fellépő irányzatok között, a közös ellenség, a szocialista jog és jogtudomány ellen minél nagyobb erők felvonultatásának célzatával.

Az új-delhi kongresszuson elfogadott Rule of Law-fogalom egyik fő eleme — mint arra a kongresszus előkészítő anyagának vizsgálata során rámutattunk — az alapvető emberi jogok, illetve értékek elfogadása. Szabad társadalomnak — az előkészítő anyag szerint — az tekinthető, „amely legfőbb értéként ismeri el az emberi személyiséget, s minden társadalmi intézményt, különösen az államot inkább az egyén szolgájaként, mint uraként tekinti. A szabad társadalom így elsősorban az egyéni jogokkal függ össze.”⁷¹ Az ICJ elutasítja azt a felfogást, amely az egyéni jogokat és az egyéni szabadságot összeegyeztethetetlennek tartja a szociális igazságosság követelményeivel, arra hivatkozva, hogy a néptömegek jólétének emelésére irányuló társadalmi és technikai folyamat csak az egyéni szabadságok fokozatos feláldozása árán valósítható meg. Az ICJ álláspontja szerint a szabadság és az igazságosság emberi értékei a legszorosabban összefüggnek egymással, hiszen mindkettő az ember elidegeníthetetlen, természetes jogaihoz kapcsolódik.

Az egyén és a társadalom érdekei között a tőkés társadalomban szükség-szerűen fennálló ellentét ilyen „kibékítése” tudományos szempontból nem túlságosan meggyőző ugyan, de mindenesetre jellemző, hogy az ICJ milyen eszközökkel próbálja a szocialista jog ellen felsorakozó egységfrontba összefogni a „social control” híveit és ellenfeleit. Ugyanez az összebékítő jelleg mutatkozik meg abban is, ahogy az ICJ az örökérvényű emberi jogok szervezeti biztosítékainak kérdésében igyekszik a szemben álló felfogásokat közös nevezőre hozni. A kongresszus I. munkabizottságának (amely a törvényhozás és a Rule of Law kérdéseivel foglalkozott) a közgyűlés által elfogadott Következtetéseiből kiderül, hogy az ICJ az e tekintetben fennálló különbségeket csupán másodlagos jelentőségűnek kívánja beállítani, s döntőnek az alapvető egyéni jogok elismerését nyilvánítja, amely „közös vagy közösnek kell lennie minden ún. szabad társadalom számára”.⁷² Az ICJ sem az írott alkotmányt, sem az emberi jogok alkotmányba foglalását, sem önálló alkotmánybíróság létezését nem tekinti a Rule of Law lényeges ismérvének. Lényeges csupán az alapvető emberi értékek elfogadása a kormányzat és a jogrendszer felépítésében, akár alkotmányba vannak ezek foglalva, akár nem. Felvetődik a kérdés: ha nincsenek alkotmányba vagy más jogforrásba foglalva ezek az

⁷¹ Uo. 23. p.

⁷² Journal of the ICJ, 1957. 1. köt. 1. sz. 6 p.

„alapvető” emberi értékek, akkor tulajdonképpen hogyan léteznek? A tételes-jogon kívül? Azon felülemelkedve? Az ilyen a priori jellegű, a tételesjogtól független „jogok” gondolata közös jellemzője minden természetjogi elméletnek, aligha tévedünk tehát, ha a Rule of Law ilyen értelmezésének természetjogi jellegét hangsúlyozzuk. Ezt egyébként a burzsoá jogtudomány is felismerte. Boulier helyesen állapítja meg, hogy a Rule of Law nem más, mint visszatérés az ember „természetes” jogairól szóló elmülethez és ennyiben a XVIII. század társadalmának sajátos szükségleteit fejezi ki.⁷³ Ez az elmélet az állam fő feladatát az egyéni jogok szabad gyakorlásának biztosításában látja, mert ezek — állítólag — az államot megelőzve léteznek, s az állam létrehozásának, illetve létezésének értelmét éppen e jogok védelme képezi. Az ICJ tehát egy olyan időszakban, amikor maguknak a természetjogászoknak a körében is megrendült az örökérvényű, változatlan természetjogba vetett hit, visszatérnek ehhez a fikcióhoz, és általános érvényűséget igényelnek egy korántsem örökérvényű, hanem csupán meghatározott történeti feltételek között érvényesülő eszme-rendszer és az ezen felépülő jogrendszer számára.

Rozmaryn helyesen állapítja meg, hogy azok az intézmények, amelyekből a Rule of Law fogalma összetevődik, elválaszthatatlanok az értékektől, de ezeket nem szabad egy meghatározott filozófiai rendszer transzcendens eszméivel, illetve értékeivel azonosítani. A transzcendens értékek létezése nem bizonyított, értelmezésük — éppen szubjektív jellegük folytán — nagyon eltérő. A jogász csak azokat az értékeket veheti figyelembe, amelyek bennefoglaltnak a Rule of Law összetevőiként szereplő intézményekben. Ezek az értékek — a béke, a rend, a jogbiztonság stb. értékei — így nem egyebek, mint azok a hatások és következmények, amelyeket, egy, a Rule of Law alapján funkcionáló jogrendszer intézményei — működésük során — eredményeznek.⁷⁴

ad b) Az ICJ-t a Rule of Law fogalmának kidolgozására irányuló munkájában nyilván az a Duguittól származó figyelmeztetés vezette, hogy „meg kell találnunk a Rule of Law alapelvét és fogalmát, mert minden ebből származik”.⁷⁵ Kétségtelen azonban, hogy e fogalom pontosabb meghatározása szükségszerűen véleményeltéréseket idéz elő még azok között is, akik általánosságban esetleg hajlandók volnának azt elfogadni. Cicchetti helyesen állapítja meg, hogy ha a Rule of Law fogalmát (illetve ennek francia megfelelőjét, a règle de droit fogalmát) általánosságban használnánk, vagyis csupán bizonyos alapelvek összegezésére szolgáló fogalmat értenénk alatta, úgy a körülötte folyó vitáknak nem volna semmi értelme s nem volna szükség az ICJ kongresszusaira sem.⁷⁶ Valójában azonban úgy áll a dolog, hogy e fogalmat konkrét tartalommal igyekezzenek megtölteni, s mögötte most egy történetileg és ideológiailag meghatározott valóság, egy meghatározott jogrendszer s az ehhez kapcsolódó politikai célkitűzés húzódik meg. A Rule of Law állítólag mind azokat az intézményeket, eszméket és jogi tapasztalatokat foglalja egységbe,

⁷³ Ld. BOULIER i. m. 24. és köv. p.

⁷⁴ Ld. ROZMARYN, Stefan: A propos des colloques de l'Association Internationale des Sciences Juridiques sur la règle de la légalité. Revue Internationale de Droit Comparé, 1958. 1. sz. 75. p.

⁷⁵ Meg kell azonban jegyezni, hogy Duguitt a „Rule of Law” (règle de droit) kifejezést eltérő értelemben használta. Nála a „règle de droit” a társadalmi szolidaritás legfőbb törvénye. A társadalmi szolidaritás feltételezett parancsai alkotják a „règle de droit” tartalmát.

⁷⁶ Ld. CICHETTI i. m. 140. p.

amelyek évszázadokon át váltogatták egymást a különböző országokban, de amelyek a maguk bonyolultságában és szerteágazó voltában megfelelnek az általánosan elfogadott alapelveknek és kielégítik az ezekből fakadó közös igényeket.⁷⁷

Az ICJ-nek ez a következtetése aligha menekülhetne a hamis szillogizmus vádjá alól, hiszen egyik premisszája — az „általánosan elfogadott” alapelvekre való hivatkozás — szembetűnően nem állja meg a helyét. Az ICJ minden jogrendszer mintájaként, minden ország számára elfogadhatóként ajánl egy olyan rendszert, amely maga is egy időben és térben körülhatárolt, meghatározott történelmi feltételekhez kötött gazdasági és politikai rend terméke. A Rule of Law eszméje mögött nem áll egységes jogi közvélemény, csupán egy meghatározott gazdasági és politikai rendszer ideológiája. Az egyén szabadsága, a tulajdonjog abszolút volta stb., tehát a Rule of Law-fogalom középpontjába állított „alapvető” jogok a liberális burzsoázia vívmányai voltak. Az általános érvényű, egységes szabályozás követelménye mögött tehát az rejlik, hogy egyetlen elvet, a „laissez faire...” elvét tennénk meg általános érvénnyel a hatalom gyakorlásának alapjául, noha ez az elv csak egy meghatározott korszak vívmánya volt. Erre a visszasságra egyébként a burzsoá jogirodalom is rámutat. Stone például megjegyzi, hogy ez mesterségesen elválasztaná a hatalom gyakorlásának alapjául szolgáló elveket azoktól, amelyek az emberek mai megváltozott erkölcsi és jogi felfogását fejezik ki. Az ellentmondás feloldása csak úgy volna lehetséges, ha a hatalom gyakorlása az új felfogáshoz alkalmazkodnék, tehát végeredményben lemondana a Rule of Law egyik legfőbb elemét képező „laissez faire...” elv alkalmazásáról.⁷⁸

A Rule of Law eszméjének s az egész liberális jogfelfogásnak megvan a maga történeti jelentősége: szakított a feudális önkénnyel, az isteni jog helyére az emberi jogot állította, az embert megillető természetes jogok hirdetésével elősegítette a feudalizmus maradványainak kiküszöbölését. Ma azonban, amikor a tőkés társadalom fejlődése, és egyrészt a monopóliumok hatalmának növekedéséből, másrészt a munkásmozgalom erősödéséből eredően az osztályharc élesedése a tőkés országokban egyre újabb és újabb problémákat vet fel, amelyeknek megoldására a régi, klasszikus polgári jogfelfogás képtelennek bizonyult, a sérthetetlen emberi jogok gondolata is válságba került. Erre — mint a probléma történeti alakulásának felvázolása során rámutattunk — a burzsoá államok jogfejlődése elegendő bizonyítékot nyújt, a burzsoá állam- és jogtudomány pedig egyik legfontosabb feladatának tekintti a korábban szentnek és sérthetetlennek nyilvánított alapelvek áttörésének elméleti megindokolását. Természetesen nem vonható kétségbe, hogy a tőkés országokban ma is vannak hívei az alapelvek hagyományos, „klasszikus” értelmezésének, ez azonban mindinkább háttérbe szorul a tőkés gazdasági és társadalmi fejlődés mai követelményei mögött. Aligha tévedünk tehát, ha megállapítjuk, hogy a Rule of Law eszméjének az ICJ által elfogadott értelmezése, vagyis az „alapvető emberi jogok” és „értékek” hangsúlyozása ma már korántsem olyan uralkodó és vitathatatlan eszméje a burzsoá jogfelfogásnak és joggyakorlatnak, mint azt az ICJ állítja. Az elmondottak alapján túlzásnak tűnik az az állítás is, hogy a Rule of Law-nak az ICJ

⁷⁷ Ld. Journal of the ICJ, 1957. I. köt. I. sz. 6. és köv. p.

⁷⁸ Stone i. m. 725. p.

új-delhi kongresszusán elfogadott értelmezése „az egész világ jogászainak helyeslésével találkozánk”. Ha a szocialista országok jogászainak eltérő véleményét — amely a szocialista állam és jog teljesen új jellegéből szükségszerűen következik — nem vennénk is figyelembe, az eddigiekből kitűnik, hogy a Rule of Law értelmezésére vonatkozólag egységes álláspontot a tőkés országok jogászai körében sem találunk.

ad c) Felvetődik a kérdés: létezik-e egyáltalán egységes, általánosan elfogadható Rule of Law-eszme. Az eddigiekből kitűnik, hogy a Rule of Law mai értelmezése annyira összefonódik bizonyos „örökérvényű”, az államot megelőzően létező emberi „jogok” gondolatával, hogy azt a szocialista jogtudomány — mely az állam által alkotott tételes jogon kívül semmiféle más jog létezését nem ismeri el — nem teheti a magáévá. Felvetődik azonban a kérdés, hogy ha a Rule of Law fogalmát megtisztítanánk ettől az a priori elemtől és azt szigorúan pozitivistá alapon, a tételes jogrendszerek figyelembevételével próbálnánk felépíteni, lehetséges volna-e egy általánosan elfogadható, valóban közös Rule of Law-fogalom kidolgozása. Problémánk más megfogalmazásban tehát úgy hangzik, hogy léteznek-e valóban olyan jogi alapelvek, eljárások és intézmények, amelyek közösek az egész világ jogászai számára.

Lényegében ezt a problémát állította vizsgálódásai középpontjába az Association Internationale des Sciences Juridiques 1957 szeptemberében tartott chicagói kongresszusa. A kongresszus elsősorban összehasonlító jogi szempontból vizsgálta meg a Rule of Law kérdését, ami természetszerűen lehetővé teszi a tételes jogrendszerek alaposabb figyelembevételét, illetve a természetjogias vonatkozások elkerülését. Az összehasonlító jogtudomány vizsgálati módszereiből következően valamely jogrendszer vagy jogintézmény tanulmányozásánál nem annyira az értékelő, mint inkább a leíró elemek állnak az előtérben. Az összehasonlító jogtudomány művelői nem egy többé-kevésbé önkényesen megválasztott a priori értékmérő alapján vizsgálják az egyes országok állami és jogi intézményeit, hanem éppen megfordítva: magából a tételes jogból, magukból az egyes jogi jelenségekből igyekeznek a közös elemeket leszűrni, mindennemű értékelés kiküszöbölésével.⁷⁹ Ha tehát az általános érvényű, minden ország számára elfogadható Rule of Law-fogalom kidolgozását tűzik ki célul, akkor többnyire a *valamennyi jogrendszerben fellelhető közös elemeket* kutatják. Azok a jogintézmények, amelyek csak egyes országokra, vagy az országok bizonyos csoportjára jellemzőek, az összehasonlító jogtudomány így kiépített Rule of Law-fogalmának akkor sem összetevői, ha egyesek hajlamosak lennének ezeknek az intézményeknek a meg-létéhez kötni a Rule of Law érvényesülését. Ami tehát „lényeges” elem egy-egy ország állami berendezkedésében és jogrendszerében, az a közös ismérven alapuló általános fogalom szempontjából lényegtelen lehet. Helyesen állapítja meg Rozmaryn, hogy a „lényeges” nagyon relatív ismérv, így az összehasonlító jogtudomány és az egyes nemzeti jogrendszerek Rule of Law-fogalma is nagy eltéréseket mutat.⁸⁰

A közös elemek felkutatásán alapuló, gyakran alkalmazott összehasonlító jogi módszer ellen az összehasonlító jogtudomány burzsoá művelői részéről is számos kifogás merült már fel. Gyakori ellenvetés pl., hogy a „csak az

⁷⁹ Ld. ROZMARYN i. m. 70—71. p.

⁸⁰ Uo.

tekinthető lényegesnek, ami közös" jelszó alapján kiépített Rule of Law-fogalom csak látszólag objektív jellegű, mert a közös elemek kiválasztásánál, a többé-kevésbé azonos vagy csupán látszólag hasonló intézmények kiválasztásánál nehezen lehet elkerülni az önkényes szempontok érvényesülését. Az egyes jogintézmények vagy jogrendszerek közvetlen és mechanikus összehasonlítása is aligha képzelhető el, ami pedig az összehasonlító jogi Rule of Law-fogalom egyik gondolati előfeltétele. Fel szokták vetni azt is, hogy a Rule of Law eszméje az összehasonlító jogtudományban túlságosan leegyszerűsödik, s lényegében csupán az állami szervek rendszeres működésének követelményét foglalja magában. Végül — s ez az egyik legnyomósabb ellenvetés — az összehasonlító jogi Rule of Law-fogalom nem számol azzal a ténnyel, hogy minden jogrendszer emberi alkotás valamely cél elérésére, s azonos célokat különböző eszközökkel is meg lehet valósítani, viszont azonos vagy hasonló eszközök gyökeresen eltérő célkitűzések megvalósítására használhatók fel. Helyesebb tehát az összehasonlító jogi Rule of Law-fogalom körülhatárolásánál azokból a célokból kiindulni, amelyeket az adott jogrendszerek megvalósítani kívánnak, s e célok azonosságának vagy különbözőségeinek megállapítása után vizsgálni és összehasonlítani a célok megvalósítására szolgáló intézményeket. Az összehasonlító jogtudomány feladata eszerint annak megállapítása lenne, hogy az egyes jogintézmények milyen mértékben alkalmasak bizonyos célok megvalósítására.⁸¹

Az itt ismertetett ellenvetések — nézetünk szerint — kiindulópontul szolgálhatnak a szocialista jogelmélet idevonatkozó álláspontjának kialakításánál is. Hiba volna az összehasonlító jogi kutatások fontosságát kétségbe vonni vagy eleve, visszautasítani azt a kísérletet, amely az egyes nemzeti jogrendszerekből leszűrt közös elemek felkutatására irányul. A kapitalista, illetve a szocialista állam és jog közti alapvető különbség folytán azonban legalábbis kételkednünk kell e tevékenység teljes sikerében. A szocialista és kapitalista országok állama és joga alapvetően más érdekek szolgálatában áll, alapvetően más célok megvalósítására törekszik, természetes tehát, hogy alapvetően különböznek szervezeti és felépítési elvei, vezető eszméi is. Az egymástól eltérő típusú állam- és jogrendszerek vezető elveinek szükségszerű különbözősége mellett az egyes részletmegoldások hasonlósága is gyakran csak látszólagos, mert a hasonlónak tűnő jogi rendezés mögött gyökerében más gazdasági és társadalmi viszonyok s az ezeknek megfelelő jogi meggyőződés húzódik meg. S ha vannak is valóban közös elvek, intézmények és eljárások, ezek csupán egyes, egymástól elszigetelt elemek, amelyek semmiképpen sem alkalmasak egy jogrendszer lényegének a kifejezésére, ami pedig — mint az előzőek során láttuk — a Rule of Law „klasszikus” és modern értelmezésének egyaránt alapvető igénye. Vannak azután más közös elemek is; ezek jó része azonban az állam és a jog legáltalánosabb elveit fejezi ki, s csak ebben az általános, minden tartalmi elemet nélkülöző formában tekinthető közösnek.⁸² Nem látszik tehát túlzónak az a következtetés, hogy egységes, egyértelmű Rule of Law elképzelhetetlen a szocialista és a kapitalista jogrendszerre.

⁸¹ Ld. International Association of Legal Science Chicago Colloquium on the Rule of Law as Understood in the West. September 1957. General Report 4. p.

⁸² Hazard pl. olyan általánosan elfogadott jogi formákban jelöli meg a közös elemet, mint a megfelelő bírói eljárás (due process), a független bíróság létezése stb. Ld. HAZARD, John: Sur la règle de la légalité dans les pays d'Orient. Revue Internationale de Droit Comparé, 1958. 1. sz. 80. p.

ad d) Azok a — főleg elméleti természetű — nehézségek és ellenvetések, amelyek a Rule of Law-fogalom mai értelmezésével kapcsolatban felvethetők, természetesen nem lehetnek ismeretlenek az ICJ vezetői előtt sem. Ha tehát a fennálló — s a polgári jogtudományon belül is jelentkező — nézeteltérések ellenére is ragaszkodnak a Rule of Law általánosan elfogadott voltának fikciójához, ennek nyilvánvalóan távolabbi okai vannak. Valóban, az ICJ eddigi tevékenységének vizsgálata minden tárgyiágos szemlélt meggyőzhet e szervezet valóságos célkitűzéseiről. Az ICJ mindenütt ott volt, ahol a szocialista állam és jog elleni támadás bontakozott ki, határozatai, állásfoglalásai világosan tükrözik vezetőinek a szocializmus ügyével szemben táplált érzelmeit.⁸³ Ha tehát az ICJ a Rule of Law eszméjét állítja tevékenységének középpontjába, s nyilvánítja azt olyan értékmérőnek, amelyhez minden jogrendszernek alkalmazkodnia kell, akkor ebben elsősorban nem tudományos szempontok, hanem politikai célkitűzések játszzák a főszerepet. Az ICJ a Rule of Law jel-szavát konkrét politikai jelszóként veti fel, amelynek éle — nem is túlságosan leplezetten — a szocialista állam és jog ellen irányul. Az ICJ célja a Rule of Law eszméjének előtérbe állításával — ha nyíltan ki nem mondott formában is — az, hogy a kapitalista országok egységesnek vett állami berendezését és jogrendszerét az állami berendezéssel és a jogrendszerrel azonosítsa, s minden konkrét államot és jogot ennek mércéjével bíráljon el. Nyilvánvaló, hogy az a felfogás, amely a jogrendszer fogalmának *conditio sine qua non*-jaként fogadja el a Rule of Law eszméjének érvényesítését, a szocialista jogrendszert nem tekintheti „valóságos” jognak. Az ICJ, amelynek egész tevékenységét a szocialista állami és jogi berendezkedés merev elutasítása jellemzi, a Rule of Law eszméjének harcbavetésével végső soron a szocialista országok ellen akarja létrehozni az angolszász és a kontinentális jogi felfogás valmiféle közelítését, s az így kialakított, általános érvényűséget igénylő mércével akarja lemérni és könnyűnek találni a szocialista álláspontot.

A Rule of Law eszméje, mint egy általános, minden országra kiterjedő, egységes jogrendszer gondolata nehezen tagadható hasonlóságot mutat az újabban erősen hangoztatott „világjog” eszméjével, amely látszólag a békés együttélés, a különböző társadalmi rendszerű államok közeledésének szolgálatában áll.⁸⁴ Ez a közeledés azonban nem valósulhat meg a szocialista jogi felfogás részéről tett elvi engedmény alapján, márpedig a Rule of Law elfogadása ezt jelentené. Tárgyiágos szemlélt előtt — s ilyenek egyre nagyobb számban akadnak a polgári jogtudomány és joggyakorlat elfogulatlan, s a különböző társadalmi berendezésű államok közeledését őszintén óhajtó képviselői között is — teljesen világos, hogy az ICJ igazi célja a szocialista jognak a Rule of Law nevében történő elutasítása, a szocialista jogrendszernek nem jogrendszerként való megbélyegzése, ami semmiképpen sem mozdítja elő az

⁸³ Az ICJ eddigi határozatainak áttekintése azt mutatja, hogy bár szerepeltek közöttük az imperialista országok törvénysértéseivel kapcsolatos anyagok is, túlnyomó többségükben azonban a szocialista országok megbélyegzésére irányultak.

⁸⁴ A Rule of Law-eszmének már klasszikus értelmezésében megvolt az a színezete, amely ma alkalmassá teszi az imperializmus nemzetközi célkitűzéseinek (világjog) szolgálatára. A nacionalizmus ugyanis az állam erősítésére törekszik s alárendeli az állam érdekeinek az egyén szükségleteit és igényeit. (Ld. FRIEDMANN: Legal Theory. 423. p.) Nagyon érdekes, hogy Krabbe, holland jogász, már 1922-ben kifejti azt az álláspontját (The Modern Idea of the State), hogy a jog személytelen hatalma egyrészt korlátozza az állam abszolút hatalmát polgárai fölött, másrészt átvezeti az emberiséget az állami szuverenitás korszakából a jog uralmához a nemzetközi kapcsolatok terén.

ICJ programjában is szereplő „compréhension et coopération internationale” célkitűzésnek — a szocialista országok által is támogatott — megvalósítását.

Az ICJ hangzatos célkitűzései, látszólag elvi síkon mozgó deklarációi mögött tehát elsősorban politikai jellegű meggondolások és célok húzódnak meg. Ezeket a politikai koncepciókat, amelyek veszedelmesen hasonlítanak egyes tőkés államok célkitűzéseéhez, a szocialista jogi felfogás természetesen nem fogadhatja el. A szocialista jog valóban az emberiség haladását, a népek közti béke és megértés ügyét szolgálja, ennek eszközéül azonban nem a Rule of Law eszméjét választja.

7. Végezetül egy kérdésre kívánunk még kitérni, s ez a szocialista törvényességnek a Rule of Law nevében történő elvetésével, meghélyezgésével függ össze. A Rule of Law hívei — elsősorban az ICJ-be tartozó jogászok — részéről gyakran hangzik el az a vád, hogy a szocialista törvényesség szakítást jelent azokkal a hagyományos és általánosan elfogadott alapelvekkel és intézményekkel, amelyekből a Rule of Law összetevődik, ezért igazi törvényességről a szocialista tábor országaiban nem lehet beszélni.⁸⁵ Ami ennek a vádnak a Rule of Law „hagyományos” és „általánosan elfogadott” értelmezésére vonatkozó részét illeti, ennek tarthatatlanságát az eddigiek során igyekeztünk igazolni. A következőkben a Rule of Law és a szocialista törvényesség egybevetésével kapcsolatban a vád második részét kívánjuk röviden megvizsgálni. Nem a szocialista törvényesség lényegét, intézményeit, érvényesülésének biztosítékait kívánjuk tehát ismertetni — ezt a feladatot a szocialista állam- és jogelmélet már lényegében elvégezte —, hanem a szocialista és burzsoá jogrendszernek közös értékmérővel történő lemerését mint elméletileg nem helytálló, politikailag pedig ellenséges kísérletet utasítjuk el.

A szocialista jogi felfogástól a Rule of Law eszméjében kifejezésre jutó egész szemlélet idegen. A szocialista állam nem ismer el semmiféle „természetes” jogokat, a szocialista társadalom tagjait megillető állampolgári jogokat tehát nem a priori jellegűnek tekinti. Az alapvető állampolgári jogokat a szocialista államok alkotmányukba vagy más jogszabályokba foglalják; e jogok csak az állami szankcionálás folytán nyernek jogi jelleget, s ezáltal válnak kötelezővé minden állami és társadalmi szerv, illetve a társadalom minden tagja számára.

Mindez szükségszerűen következik a szocialista állam és jog alapvetően új, a kizsákmányoló típusú állam- és jogrendszerektől gyökeresen eltérő jellegéből. A szocialista állam nem áll szemben a társadalom tagjaival, illetve a társadalom tagjainak döntő többségével. Az állam — éppen ellenkezőleg — ennek a többségnek az állama, ennek érdekeit képviseli, s ezen érdekek maradéktalan megvalósítására törekszik. Nincs és nem is lehet tehát elvi ellentét a többség érdekeit kifejező állam, s az e többséget alkotó osztályok egyes tagjainak érdekei között. Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a szocializmus építésének időszakában, amikor a társadalomban még nagy erővel jelentkeznek és hatnak a régi, a kizsákmányoló társadalom visszahúzó hagyományai, nemcsak a megdöntött kizsákmányoló osztályok tagjainak érdekei, hanem a szocialista átalakulást támogató osztályok egyes

⁸⁵ Ld. pl. LOEBER, Dietrich: The Soviet Procuracy and the Rights of the Individual against the State. *Journal of the ICJ*, 1957. 1. köt. 1. sz. 60—105. p.; Gsovski, Vladimir — GRZYBOWSKI, Kazimierz: Judicial Procedure in the Soviet Union and in Eastern Europe. *Journal of the ICJ*, 1958. 1. köt. 2. sz. 269—318. p.

tagjainak vélt érdekei is szembe kerülhetnek a közösség, a társadalom nagy többségének érdekeit kifejező államhatalommal. A szocializmus felépítése után azonban létrejönnek a szükséges előfeltételek az érdekösszeütközések teljes felszámolásához s az ezzel szorosan összefüggő jelenségek — pl. a bűnözés — megszűnéséhez is.⁸⁶

Az egyén és a közösség, az egyes állampolgár és a szocialista állam alapvető érdekeinek azonosságából következik a Rule of Law-probléma, vagyis a törvényesség problémájának teljesen új értelmezése is. A termelési eszközök magántulajdona és az ebből fakadó magántulajdonosi szemlélet felszámolásának folyamanyaként megszűnik az az igény is — amely a Rule of Law egész koncepciójának alapját alkotja —, hogy az állampolgárt meg kell védeni saját államával szemben. A jogszabályok — köztük az állampolgári jogokat rögzítő jogszabályok — szigorú megtartásának, a szocialista törvényesség érvényesülésének követelménye nem az állam és az egyén érdekeinek különbözőségében, hanem azok alapvető azonosságában gyökerezik. A jogszabályok érvényesülésének legfőbb biztosítéka magában a társadalmi rendszerben keresendő, mert ennek fejlődése az állampolgárok jogainak mind teljesebb kibontakozása irányába mutat.

Nem nélkülözheti azonban a szocialista állam a szocialista törvényesség érvényesülésének szervezeti biztosítékait sem. Bár a jogszabályok gyakorlati érvényesülése a szocialista társadalom lényegéből szükségszerűen következik, a szocialista állam mégis hathatós eszközökkel rendelkezik, amelyekkel a törvények követését ellenőrizni, szükség esetén pedig kikényszeríteni tudja. E szervezeti biztosítékok azonban — a szocialista állam és jog új típusának megfelelően — eltérnek a burzsoá államok hasonló célt szolgáló intézményeitől. A szocialista jogszabályok érvényesüléséhez nem elengedhetetlenek azok a szervezeti formák, amelyeket a burzsoá jogtudomány és joggyakorlat szükségesnek tart a Rule of Law megvalósulásához. Így a szocialista állam — az államhatalom egységének elvét vallva — elveti az államhatalmi ágak szétválasztásáról szóló klasszikus elméletet, nem létesít semmiféle külön bírói szervet — alkotmánybíróságot, közigazgatási bíróságot stb. — az egyéni jogok fokozott védelmére, a burzsoá felfogástól eltérően értelmezi a bírói függetlenség elvét, s a példák sorát még folytatni lehetne.

A szocialista törvényesség, a szocialista — ha szabad ezt mondani — „Rule of Law” tehát nem mérhető a burzsoá értelemben vett Rule of Law mértékével. Ha ennek a különbségnek a vizsgálatánál az értékelő szempontot kívánjuk érvényesíteni, nézetünk szerint nem szabad önkényesen megválasztott, a priori jellegű értékmérőből kiindulnunk. Ginsberg professzornak teljesen igaza van, amikor megállapítja, hogy az egyén és a közösség érdekszférájának elhatárolását, az egyén életébe való állami beavatkozás mértékét minden egyes esetben érdemileg, a konkrét kérdés valamennyi összetevőjének megvizsgálásával kell eldönteni, nem pedig valamilyen, a szocializmus és a totalitarizmus között feltételezett „elkerülhetetlen” kapcsolat alapján.⁸⁷ Az összehasonlítás kérdésének lényege abban rejlik, hogy ad-e az egyes országokban érvényesülő s ezért szükségszerűen különböző törvényesség („Rule of Law”) az illető ország körülményeihez, társadalmi viszonyaihoz, hagyományaihoz mért és azokhoz helyesen alkalmazkodó biztosítékokat az egyes

⁸⁶ Ld. N. Sz. HRUSCsov beszámolóját az SzKP XXI. kongresszusán.

⁸⁷ Ld. GINSBERG i. m. 22. p.

állampolgárok érdekeinek, jogainak védelmére. Ha az így értelmezett biztosítékok megvannak és érvényesülnek valamely országban, úgy semmi okunk sem lehet arra, hogy ott a törvényesség („Rule of Law”) létezését kétségbe vonjuk. Ebben az értelemben — de csak ebben az értelemben — a törvényesség („Rule of Law”) alapelve valóban közös követelménye az egész világ jogászainak.

Ma már a burzsoá jogtudomány egyes képviselői is felismerik, hogy a Rule of Law problémája ebben az értelemben szorosan összefügg a jog mibenlétének kérdésével.⁸⁸ Ha a jog fogalmát valamilyen — önkényesen megválasztott — igazságosság-elvhez kapcsoljuk, úgy valóban semmilyen közös nevezőt nem találhatunk a szocialista jog és a kizsákmányoló társadalmi rendszerek jogának összehasonlításához. Ha viszont azt vesszük figyelembe, hogy az állam által alkotott és szankcionált magatartási szabályok milyen mértékben és milyen eredménnyel szabályozzák a társadalmi viszonyokat, akkor valóban a tényeken alapuló, objektív értékmérővel rendelkezünk a különböző jogrendszerek lemeréséhez. A szocialista állam a dolgozó tömegeknek az államügyek intézésébe való mind szélesebbkörű bevonásával, a választott népképviselői szervek rendszeres beszámoltatásával, a munkájukat elhanyagoló vagy rosszul végző funkcionáriusok visszahívásával, az ügyészi tevékenység új értelmezésével stb. hatékony jogi biztosítékokat teremt az állampolgárokat megillető jogok érvényesüléséhez. A szocialista törvényesség érdemi megítéléséhez az szolgáltatja az egyedüli alapot, hogy ez — a szocialista társadalom szükségleteihez alkalmazkodó törvényesség — mennyiben és milyen mértékben járul hozzá a társadalmi rend és a jogrend fenntartásához.

A történelem kerekét senki — még az ICK sem — forgathatja vissza. Az a kísérlet tehát, amely a klasszikus kapitalizmus jogi felfogását kifejező, történelmileg meghaladott Rule of Law-eszmét nyilvánítja követendő mintának valamennyi ország — tőkés és szocialista országok — számára, és ennek alapján veti el a szocialista állami és jogi berendezkedést, eleve reménytelen vállalkozás.

„RULE OF LAW» И СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ЗАКОННОСТЬ

3. Понятие

Статья имеет своей целью проанализировать основные вопросы нынешнего толкования «Rule of Law» прежде всего на основании итогов работы «International Commission of Jurists» и, сопоставляя их с позициями социалистической теории государства и права, сделать соответствующие выводы.

Рассматривая исторические условия появления идеи «Rule of Law» статья подчеркивает ее тесную связь с требованием свободного экономического оборота, затем излагаются изменения, происшедшие в толковании идеи «Rule of Law» вследствие развития права при империализме. В эпоху империализма проблема «Rule of Law» проявляется в области отграничения круга вмешательства государства от сферы интересов личности. Статья подводит итоги основных концепций, относящихся к толкованию „Rule of Law”.

В центр работы «International Commission of Jurists», представляющей собой международную организацию юристов капиталистических стран, поставлено распростра-

⁸⁸ Ld. MARSH i. m. 52—53. p.

нение идеи «Rule of Law» в международном масштабе. Эта деятельность скрывает по сути дела теоретическую борьбу с социалистическим государством и правом и социалистической наукой о государстве и праве. Статья подробно анализирует деятельность съездов «International Commission of Jurists» по выяснению понятия «Rule of Law» и приходит к заключению, что суть этого понятия состоит в устранении разногласий литературы и практики буржуазного права и в согласовании различных концепций с целью единого выступления против социалистической теории права. Статья старается доказать неприемлемость с точки зрения социалистического государствоведения и правоведения разработанной организацией ICJ понятия «Rule of Law».

Сопоставляя идею «Rule of Law» с принципом социалистической законности, статья указывает на принципиально иной характер этого принципа, выводя из того непременно отличающиеся организационные гарантии социалистической законности.

SUR LA NOTION DE LA «RULE OF LAW»

Zoltán Péteri

L'étude se propose d'examiner les objectifs principaux de l'interprétation actuelle de la notion de la «Rule of Law» et ceci en premier lieu sur la base de l'activité déployée par la *Commission internationale de Juristes*, pour pouvoir en déduire les conséquences qui s'imposent, compte tenu de la doctrine socialiste de l'Etat et du droit.

En examinant les circonstances historiques dans lesquelles l'idée de la «Rule of Law» se forme, l'étude souligne ses rapports étroits avec le système du libre échange et esquisse les changements que l'idée de la «Rule of Law» subit en conséquence de l'évolution impérialiste du droit. A l'époque de l'impérialisme le problème de la «Rule of Law» se présente comme celui de la délimitation du terrain de l'intervention de l'Etat d'une part et des intérêts individuels d'autre part. L'étude résume les thèses principales relatives à l'interprétation de la «Rule of Law».

La Commission internationale de Juristes, organisation internationale des juristes des pays capitalistes, fit de la propagation de l'idée de la «Rule of Law» la tâche centrale de son activité. En réalité, cette activité est une lutte idéologique camouflée contre les Etats socialistes et leur droit ainsi que contre les sciences politiques et juridiques socialistes. L'étude soumet à une analyse détaillée les travaux des différents congrès de la Commission internationale de Juristes consacrés à élucider la notion de la «Rule of Law» et constate que le but principal de ces travaux consiste dans l'applanissement des divergences de vue se manifestant dans la doctrine et la jurisprudence des pays bourgeois, ainsi que dans la création dans ce domaine d'un front unique contre la conception socialiste du droit. L'étude s'efforce de démontrer que la notion de la «Rule of Law» élaborée par la Commission internationale de Juristes est inacceptable pour la science socialiste de l'Etat et du droit.

Pour finir, l'étude, en mettant en parallèle l'idée de la «Rule of Law» avec celle de la légalité socialiste, constate que la nature de cette dernière est fondamentalement autre. De ce fait l'étude déduit la diversité des garanties organiques qui servent à la soutenir.